

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА
ТА СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ**

Кафедра психології, соціології та педагогіки

Робота до захисту допущена
завідувач кафедри психології, соціології
та педагогіки, к.психол.н., доцент

Гельбак А.М.

« 04 » червня 2026 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА
на тему
«Девіантна поведінка підлітків: профілактика та корекція»

Виконала: здобувачка групи 1/23-(ПС)-ВО
заочної форми навчання
спеціальності 053 «Психологія»
Мартіросян Владислава Валентинівна

Науковий керівник:
професор кафедри психології, соціології та
педагогіки, д.психол.н., доцент

Богучарова О.І.

Рецензент:
доцент кафедри практичної психології
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка,
кандидат психологічних наук, доцент
Радул І.Г.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА ТА
СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ**

Навчально-науковий інститут права та соціального менеджменту
Кафедра психології, соціології та педагогіки
Освітній ступінь «Бакалавр»
Спеціальність 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри психології,
соціології та педагогіки
кандидат психологічних наук,
доцент

 Анжела ГЕЛЬБАК
« 23 » січня 2026 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ (БАКАЛАВРСЬКУ) РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ**

Мартіросян Владислави Валентинівни

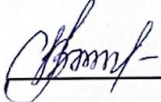
1. Тема «Девіантна поведінка підлітків: профілактика та корекція»
2. Науковий керівник: професор кафедри психології, соціології та педагогіки, д.психол.н., доцент Богучарова О.І.
затверджені ДонДУВС від 24 грудня 2025 року № 618.
3. Строк подання роботи « 19 » травня 2026 року.
Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

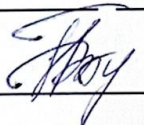
№/п	Аналіз літератури Розділу 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
1.1.	Поняття девіантної поведінки.
1.2.	Причини формування девіантної поведінки в підлітковому віці.
1.3.	Класифікація девіантної поведінки підлітків.
	Психологічні особливості підліткового віку як фактор ризику девіантної поведінки.
2	Організація дослідження. РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
2.1	Організація емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків.
2.2	Характеристика методів дослідження девіантної поведінки підлітків.
2.3.	Аналіз та узагальнення результатів дослідження девіантної поведінки підлітків.
3.	Проведення аналізу отриманих результатів та побудова програми РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
3.1.	Основні напрямки профілактики та корекції девіантної поведінки в підлітковому віці.
3.2.	Програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.
3.3.	Аналіз ефективності проведеної профілактично-корекційної роботи
	Висновки

5. Дата видачі завдання «_____20_____» _____02_____2026 року.

№з/п	Етапи підготовки кваліфікаційної роботи (бакалаврської) КР(Б)	Строк виконання	Примітка
1	Складання плану роботи. Підбір наукових та нормативних джерел за темою дослідження.	20.04 – 05.05.2026	Вик.

2	Представлення Розділу I роботи на перевірку науковому керівнику.	05.05 – 11.05.2026	Вик.
3	Представлення Розділу II роботи на перевірку науковому керівнику.	12.05 – 17.05.2026	Вик.
4	Доопрацювання Розділів I та II та Представлення Розділу III	18.05 – 25.05.2026	Вик.
5	Підготовка висновків та тез для виступу на науковому заході (наукової статті) та остаточного варіанту тексту роботи.	26.05 – 31.05.2026	Вик.
6	Підготовка відповідних документів (відгук, рецензія тощо).	01.06 – 08.06.2026	Вик.
7	Оформлення роботи та представлення її на кафедрі, передзахист.	08.06 – 13.06.2026	Вик.
8	Захист КР(Б) перед Екзаменаційною комісією.	25.06.2026 р.	Вик.

Здобувач Мартіросян В.В. _____

Керівник роботи Богучарова О.І. _____

РЕФЕРАТ

Мартіросян В.В. Девіантна поведінка підлітків: профілактика та корекція
Кваліфікаційна робота бакалавра.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: взаємозв'язок між різними формами девіантної поведінки підлітків та їх психологічними особистісними характеристиками, а також положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів профілактичної та корекційної роботи з підлітками-девіантами.

Мета кваліфікаційної роботи: здійснити теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків, емпірично дослідити психологічні особливості її прояву та розробити й апробувати програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Гіпотези дослідження

Гіпотеза 1. Існує взаємозв'язок між різними формами девіантної поведінки підлітків та їх психологічними характеристиками такими, як рівень тривожності, фрустрації, агресії, ригідності.

Гіпотеза 2. Ґрунтуючись на психосоціотехнологічному підході, довести зниження рівня девіантних проявів підлітків через фахове психологічне втручання, апробувавши розроблену авторську програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс **взаємодоповнюючих методів:** *теоретичний аналіз* наукової літератури з проблеми дослідження, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння літературних джерел з проблеми девіантної поведінки підлітків; *психодіагностичне тестування* для діагностики схильності до девіантної поведінки – методики «Визначення схильності до відхильної поведінки» (Чайковська, українська адаптація); «Особистісної агресивності і конфліктності» (українська адаптація); «Схильності до залежної поведінки» (Н. Рибалка, українська адаптація); авторський адаптований український варіант опитувальника «Діагностики схильності до девіантної поведінки»; *описова*

статистика – розрахунок середніх арифметичних значень (M), стандартних відхилень (SD); *кореляційний аналіз* за Пірсоном; *порівняльний аналіз* з використанням t-критерію Стюдента; статистична обробка даних здійснювалася з використанням програмного пакету SPSS Statistics (версія 26.0) та Microsoft Excel.

Наукова новизна: визначено та структуровано основні групи факторів (біологічні, психологічні, соціальні), що впливають на формування девіантної поведінки в підлітковому віці; вперше на вибірці українських підлітків в умовах воєнного стану досліджено особливості прояву різних форм девіантної поведінки; виявлено статистично значущі гендерні відмінності у проявах девіантної поведінки сучасних українських підлітків; встановлено кореляційні зв'язки між різними формами девіантної поведінки та психологічними характеристиками (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність).

Практична значущість роботи: підібраний комплекс діагностичних методик може бути використаний практичними психологами, соціальними педагогами та класними керівниками для виявлення підлітків групи ризику та оцінки рівня схильності до різних форм девіантної поведінки, а адаптована програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків «Шлях до себе» може бути впроваджена в практику роботи психологічних служб загальноосвітніх шкіл, спеціалізованих центрів соціально-психологічної допомоги, реабілітаційних центрів.

Ключові слова: підлітки, девіантна поведінка, причини девіантної поведінки підлітків, корекція та профілактика девіантної поведінки підлітків.

SUMMARY

Martirosyan V. V. Adolescent Deviant Behavior: Prevention and Correction.
Bachelor's Qualification Thesis.

Object of the research: deviant behavior of adolescence is as a psychological phenomenon.

The subject of the study: the relationship between various forms of deviant behavior of adolescents and their psychological personality characteristics, as well as the provisions and principles of active socio-psychological forms and methods of prevention and correction's working with deviant adolescents.

Purpose of the qualification thesis: to conduct a theoretical analysis of the problem of adolescent deviant behavior, empirically investigate the psychological features of its manifestation, and develop and test a program for the prevention and correction of adolescent deviant behavior.

Research hypothesis: there is a relationship between various forms of adolescent deviant behavior and their psychological characteristics, and the developed prevention and correction program contributes to reducing the level of deviant manifestations.

Research methods. To solve the research tasks, a комплекс of complementary methods was used, including: analysis of scientific literature on the research problem, synthesis, generalization, systematization, and comparison of literature sources on adolescent deviant behavior; psychodiagnostic testing using the following methods: "Determining the Tendency to Deviant Behavior" by A. N. Orel (Ukrainian adaptation), "Personal Aggressiveness and Conflict" by E. Ilyin and P. Kovalyov (Ukrainian adaptation), and "Tendency to Addictive Behavior" by V. Mendelevich (Ukrainian adaptation); the author's adapted Ukrainian version of the questionnaire "Diagnostics of Propensity to Deviant Behavior"; descriptive statistics (calculation of arithmetic means and standard deviations); Pearson correlation analysis; comparative analysis using Student's t-test. Statistical data processing was carried out using SPSS Statistics (version 26.0) and Microsoft Excel.

Scientific novelty: the study identified and structured the main groups of factors (biological, psychological, and social) influencing the formation of deviant behavior in adolescence; for the first time, the peculiarities of various forms of deviant behavior among Ukrainian adolescents under martial law were investigated; statistically significant gender differences in manifestations of deviant behavior among modern Ukrainian adolescents were revealed; correlations between different forms of deviant behavior and psychological characteristics (anxiety, frustration, aggression, and rigidity) were established.

Practical significance of the study: the selected set of diagnostic methods can be used by practical psychologists, social pedagogues, and class teachers to identify adolescents at risk and assess their tendency toward various forms of deviant behavior. The adapted prevention and correction program for adolescent deviant behavior, “The Path to Oneself,” can be implemented in the practice of psychological services in secondary schools, specialized social and psychological assistance centers, and rehabilitation centers.

Keywords: adolescents, deviant behavior, causes of adolescent deviant behavior, prevention and correction of adolescent deviant behavior.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	 13
1.1. Поняття девіантної поведінки.....	13
1.2. Причини формування девіантної поведінки в підлітковому віці	18
1.3. Класифікація девіантної поведінки підлітків	22
1.4. Психологічні особливості підліткового віку як фактор ризику девіантної поведінки	26
Висновки до розділу 1.....	29
 РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	 30
2.1. Організація емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків	30
2.2. Характеристика методів дослідження девіантної поведінки підлітків	35
2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідження девіантної поведінки підлітків	39
Висновки до розділу 2.....	48
 РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	 50
3.1. Основні напрямки профілактики та корекції девіантної поведінки в підлітковому віці	50
3.2. Програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків	54
3.3. Аналіз ефективності проведеної профілактично-корекційної роботи	65
Висновки до розділу 3.....	66
 ВИСНОВКИ.....	 63
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	 70
 ДОДАТКИ.....	 47

ВСТУП

Актуальність проблеми. У сучасному українському суспільстві проблема девіантної поведінки підлітків набуває особливого значення. Статистичні дані свідчать, що від 40% до 64% підлітків залежно від регіону демонструють ті чи інші форми відхилень у поведінці. Це явище викликає серйозне занепокоєння як з боку педагогів та психологів, так і з боку правоохоронних органів та громадськості в цілому [1]. Переломний період розвитку української державності, соціально-економічні трансформації, військовий стан – усі ці чинники створюють додаткове навантаження на психіку неповнолітніх, що нерідко призводить до виникнення девіантних форм поведінки. Особливо вразливою є підліткова вікова група, оскільки саме в цей період відбувається становлення особистості, формування системи цінностей та світогляду [40].

Підлітковий вік характеризується інтенсивними психофізіологічними, особистісними та соціальними змінами. Гормональна перебудова організму, поява нових психологічних новоутворень, прагнення до самостійності та емансипації від дорослих, формування ідентичності – усі ці фактори створюють підґрунтя для виникнення поведінкових відхилень. За відсутності своєчасної психологічної допомоги та підтримки тимчасові поведінкові порушення можуть трансформуватися у стійкі форми девіантної поведінки, що суттєво ускладнює подальшу соціалізацію особистості [27].

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених проблемі девіантної поведінки підлітків, багато питань залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, потребують подальшого дослідження психологічні механізми формування девіацій, гендерні особливості прояву різних форм девіантної поведінки, а також ефективні методи та технології корекції та профілактики відхилень у поведінці підлітків в сучасних соціокультурних умовах [1; 2; 5].

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена високою поширеністю девіантної поведінки серед підлітків; негативними наслідками девіацій для розвитку особистості та її соціалізації; недостатньою розробленістю ефективних програм профілактики та корекції; потребою практичної психології у валідних діагностичних інструментах та ефективних корекційних технологіях.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: взаємозв'язок між різними формами девіантної поведінки підлітків та їх психологічними особистісними характеристиками, а також положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів профілактичної та корекційної роботи з підлітками-девіантами.

Мета кваліфікаційної роботи: здійснити теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків, емпірично дослідити психологічні особливості її прояву та розробити й апробувати програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Завдання дослідження:

1. Розкрити зміст поняття «девіантна поведінка», проаналізувати основні причини виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці, розглянути та систематизувати класифікації девіантної поведінки підлітків.

2. Організувати та провести емпіричне дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків. дослідити взаємозв'язок між різними формами девіантної поведінки та психологічними характеристиками підлітків.

3. Розробити програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків та оцінити ефективність проведеної профілактично-корекційної роботи.

Гіпотези дослідження

Гіпотеза 1. Існує взаємозв'язок між різними формами девіантної поведінки підлітків та їх психологічними характеристиками такими, як рівень тривожності, фрустрації, агресії, ригідності.

Для зниження рівня девіантних проявів підлітків теоретичні і практичні можливості надає психосоціотехнологічний підхід, який дозволяє через фахове втручання, здійснюваного фахівцями-психологами, корегувати та запобігати різні форми девіантної поведінки.

Гіпотеза 2. Грунтуючись на психосоціотехнологічному підході, довести зниження рівня девіантних проявів підлітків через фахове психологічне втручання, апробувавши розроблену авторську програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс **взаємодоповнюючих методів**: *теоретичний аналіз* наукової літератури з проблеми дослідження, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння літературних джерел з проблеми девіантної поведінки підлітків; *психодіагностичне тестування* девіантної поведінки підлітків – методики «Визначення схильності до відхильної поведінки» (О. Чайковська, українська адаптація); «Особистісна агресивність і конфліктність» (<https://vseosvita.ua>, українська адаптація); «Схильність до залежної поведінки» (Н. Рибалка українська адаптація); у дослідженні також використано опитувальник «Діагностика схильності до девіантної поведінки (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність)», який доцільно розглядати як авторський адаптований український варіант опитувальника.

Щодо математичної статистики то використано: *описова статистика* – розрахунок середніх арифметичних значень (M), стандартних відхилень (SD); *кореляційний аналіз* за Пірсоном; *порівняльний аналіз* з використанням t-критерію Стюдента; статистична обробка даних здійснювалася з використанням програмного пакету SPSS Statistics (версія 26.0) та Microsoft Excel.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять фундаментальні положення вікової психології про закономірності розвитку особистості в підлітковому віці, психоаналітичні концепції девіантної поведінки (З. Фрейд, А. Адлер), біхевіоральні та когнітивно-біхевіоральні теорії

(А. Бандура, А. Бек, Б. Скіннер), соціологічні теорії девіації (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс), теорії адиктивної поведінки (Н. Гуртовенко, О. Литвак, І. Однодолько, О. Цільмак), вітчизняні дослідження девіантної поведінки підлітків (Р. Андрусишин, Г. Басько, Н. Берегова, Т. Гарасимів, Н. Максимова, В. Пундєв та ін.); положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів роботи з підлітками-девіантами (О. Блискун, Н. Гуртовенко, В. Оржеховська, М. Тоба, С. Цимбал, В. Яремчук, Т. Яценко та ін.).

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс **взаємодоповнюючих методів:**

1. **теоретичні методи:** наліз наукової літератури з проблеми дослідження, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння літературних джерел з проблеми девіантної поведінки підлітків.

2. **емпіричні методи:** «Визначення схильності до відхиляючої поведінки», «Особистісна агресивність і конфліктність», «Схильність до залежної поведінки», «Діагностика схильності до девіантної поведінки» як авторський адаптований український варіант опитувальника.

3. **методи математичної статистики:** описова статистика (розрахунок середніх арифметичних значень, стандартних відхилень); кореляційний аналіз за Пірсоном; порівняльний аналіз з використанням t-критерію Стюдента; статистична обробка даних здійснювалася з використанням програмного пакету SPSS Statistics (версія 26.0) та Microsoft Excel.

Наукова новизна: визначено та структуроване основні групи факторів (біологічні, психологічні, соціальні), що впливають на формування девіантної поведінки в підлітковому віці; вперше на вибірці українських підлітків в умовах воєнного стану досліджено особливості прояву різних форм девіантної поведінки; виявлено статистично значущі гендерні відмінності у проявах девіантної поведінки сучасних українських підлітків; встановлено кореляційні зв'язки між різними формами девіантної поведінки та психологічними характеристиками (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність).

Практична значущість роботи: підібраний комплекс діагностичних методик може бути використаний практичними психологами, соціальними педагогами та класними керівниками для виявлення підлітків групи ризику та оцінки рівня схильності до різних форм девіантної поведінки, а адаптована програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків «Шлях до себе» може бути впроваджена в практику роботи психологічних служб загальноосвітніх шкіл, спеціалізованих центрів соціально-психологічної допомоги, реабілітаційних центрів.

Теоретична значущість роботи:

1. Систематизовано теоретичні підходи до розуміння причин та механізмів формування девіантної поведінки в підлітковому віці.
2. Узагальнено існуючі класифікації девіантної поведінки з точки зору їх практичного застосування в діагностичній та корекційній роботі.
3. Визначено психологічні характеристики (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність), які виступають як фактори ризику виникнення девіантної поведінки.
4. Теоретично обґрунтовано необхідність комплексного підходу до профілактики та корекції девіантної поведінки, що враховує біологічні, психологічні та соціальні фактори.

Структура кваліфікаційної роботи:

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття девіантної поведінки

Проблема девіантної поведінки є міждисциплінарною сферою дослідження і аналізується в рамках таких наук, як психологія, педагогіка, соціологія, кримінологія, право та медицина. Кожна з цих галузей надає своє визначення цього явища, що підкреслює його складність і багатовимірність.

Для вивчення причин девіантної поведінки О. Бондарчук, Т. Вакулич виділяють такі теоретичні підходи [20]:

1. *Біологічний підхід* базується на працях Ч. Ломброзо, який запропонував теорію "вродженого злочинця", вказуючи на можливі атавістичні риси. У сучасних дослідженнях цього напрямку увага приділяється генетичним факторам, хромосомним аномаліям, гормональним дисбалансам та особливостям функціонування центральної нервової системи, які можуть створювати передумови для появи девіантної поведінки. Прихильники цього підходу вважають, що людина може мати від народження схильність до девіації. Цю позицію підтверджують результати досліджень близнюків, які демонструють вищий рівень збігів щодо девіантної поведінки у монозиготних пар порівняно з дизиготними, а також дані про дітей, усиновлених з народження, у яких простежується зв'язок між відхиленнями біологічних батьків і проявами девіації у дітей. Однак К.П. Лазор [15] зазначає, що біологічний підхід зосереджується здебільшого на аналізі особистості девіанта, часто ігноруючи соціально-культурний контекст, у якому формується поведінка.

2. *Психологічний підхід* пояснює девіантну поведінку через внутрішньоособистісні конфлікти, психологічні травми, особливості розвитку особистості або акцентуації характеру. У рамках цього напрямку розроблено кілька концепцій:

- психоаналітична теорія (З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг) розглядає девіантну поведінку як наслідок нерозв'язаних внутрішніх конфліктів між структурами психіки (Ід, Его, Суперего), порушень психосексуального розвитку або неефективності захисних механізмів.

- теорія соціального навчіння (А. Бандура) вказує на те, що девіантна поведінка засвоюється шляхом спостереження та наслідування моделей поведінки (батьків, однолітків чи медійних персонажів) та закріплюється завдяки позитивному підкріпленню (схвалення чи досягнення мети).

- когнітивно-біхевіоральний підхід (А. Бек, А. Елліс) стверджує, що причина девіантної поведінки полягає в дисфункціональних когнітивних схемах, ірраціональних переконаннях або нестачі соціально-когнітивних навичок.

Психологічний підхід переважно фокусується на набутому характері особистості девіанта, відмінно від біологічного аналізу її вроджених особливостей.

3. Соціологічний підхід акцентує увагу на соціальних і культурних умовах формування девіантності. Він розглядає role соціальних факторів при конструюванні девіантної особистості. Основними теоріями в цьому напрямі є:

- теорія аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон). Е. Дюркгейм вводить поняття "аномії" як стан суспільства, де руйнуються соціальні норми та цінності, що сприяє виникненню девіантної поведінки. Р. Мертон деталізує цю те існує п'ять типів адаптації індивіда до аномії: конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм (втеча), бунт.

- теорія стигматизації (навішування «ярликів») (Е. Лемерт, Г. Беккер). Згідно з цією теорією, девіантна поведінка є не стільки властивістю самого вчинку, скільки результатом соціальної реакції на нього. Коли суспільство «навішує ярлик» девіанта на людину, це може призвести до вторинної девіації – прийняття цього ярлика та подальшого розвитку девіантної ідентичності.

- теорія диференційованого асоціювання (Е. Сазерленд) стверджує, що девіантна поведінка засвоюється в процесі спілкування з тими, хто вже є носієм девіантних норм і цінностей.

- теорія субкультур, розроблена А. Коеном і У. Міллером, акцентує увагу на процесі формування молодіжних субкультур, у яких девіантні норми постають як альтернатива панівним соціальним нормам. Дослідники цього напрямку аналізують, як ці субкультурні утворення впливають на формування поведінкових моделей в підлітковому та молодіжному середовищі.

Отже, соціологічний підхід до пояснення девіантної поведінки враховує сукупність соціальних і культурних факторів, які формують уявлення про девіантів у суспільстві. Таке пояснення є ключовим доповненням до існуючих індивідуально-психологічних теорій.

4. Комплексний (мультимодальний полінауковий), підхід наголошує на відсутності однозначного трактування поняття девіантної поведінки. Науковці визнають її складну природу, що є результатом взаємодії біологічних, психологічних і соціальних факторів. Як зазначають О.І. Бондарчук, Т.М. Вакуліч кожна теоретична концепція по-своєму пояснює причини та обставини, які здатні привести до виникнення девіантної поведінки — особливо у підлітків [20].

Отже, аналіз цих теорій дозволяє створити загальну картину такого явища і краще зрозуміти його багатофакторний характер. Саме цей підхід був взятий за основу в даному дослідженні для аргументації важливості системної профілактично-корекційної роботи з девіантною поведінкою.

До вивчення проблеми девіантної поведінки зробили свій внесок багато сучасних науковців. Так, серед них згадуються такі імена, як Р. Андрусишин, Н. Гуртовенко, Л. Долинська, З. Ковальчук, І. Кошова, О. Кресан, С. Кузікова, С. Лукомська, Н.Максимова, Н. Максимчук, У. Михайлишин, О.Чайковська та інші.

Окремо дослідження корекції девіантної поведінки підлітків проводили Е. Дюркгейм, Д. Дьюї, М. Вебер та інші відомі західні вчені. Також

досліджувалися положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів роботи з підлітками-девіантами (О. Блискун, Н. Гуртовенко, В. Оржеховська, М. Тоба, С. Цимбал, В. Яремчук, Т. Яценко та ін.). Емоційний стан і питання боротьби з тривожністю аналізували Р. Андрусишин, Т. Кириленко, І. Мельничук. У свою чергу, проблематика самооцінки глибоко вивчалася такими психологами, як Р. Бернс, Г.Басько, Е. Помиткін, В.Пундєв, М. Тюханова та іншими дослідниками цієї сфери. Особливу увагу серед сучасних студій привертають характерологічні риси підлітків і їхній вплив на різні форми поведінки. Цю тему розглядали К. Леонгард та багато інших вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких Ш. Бюлер, А. Демічева, О. Пилипчак, Я. Раєвська та ін.

Актуальність згаданих досліджень підкреслює важливість багатостороннього наукового аналізу девіантної поведінки та можливостей її профілактики й корекції.

Перейдемо до визначення самого поняття девіантної поведінки. Так, М. Кікалішвілі у найзагальнішому розумінні визначає, що девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – це система вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим, моральним, етичним та естетичним нормам [10, С.110].

Така поведінка, за словами І. Кошової та О. Крисан, виявляється у вигляді порушення збалансованості психічних процесів, неадекватності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді відхилень від морального й естетичного контролю за своєю поведінкою [12].

Як зазначає Т. Гарасимів, важливо розрізняти поняття «девіація» та «девіантність особистості». Девіація – це негативні форми відхилень від соціальних норм. Девіантність особистості, своєю чергою, є сукупністю засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням і за певний час стають її соціальною позицією, що перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричиняє девіантний спосіб життя [4].

Девіантна поведінка полягає в порушенні соціальних норм, коли індивід обирає спосіб дій, що відрізняється від загальноприйнятого, й це порушує гармонію у відносинах між особистістю й суспільством. Основними причинами такого відхилення часто виступають конфлікти інтересів чи цінностей, невідповідність потреб, викривлення способів їх реалізації, помилки у процесі виховання, життєві труднощі або невдалі рішення. Особливістю такої поведінки є те, що суб'єкт усвідомлює моральні норми й законодавчі правила, але навіть розуміння недопустимості таких дій не зупиняє його в прагненні самоствердитися. Це свідчить, за словами К.Кутового та І. Аршави про глибокі внутрішні конфлікти та деформації ціннісно-нормативної сфери особистості [14].

Як зауважує Р. Андрусишин, особливістю девіантної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. Така поведінка зовсім не обов'язково призводить до хвороби або смерті, але закономірно викликає або посилює стан соціальної дезадаптації. Стан дезадаптації, своєю чергою, може бути самостійною причиною девіантної поведінки особистості. Таким чином, виникає своєрідне «хибне коло», в якому девіації та дезадаптація взаємопідсилюють одна одну [2].

У юридичній психології девіантна поведінка трактується як такі вчинки, дії, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і призводять до ізоляції, лікування, виправлення або покарання порушника [23].

Варто відзначити, що не всяке відхилення від норми є негативним явищем. Існує так звана «позитивна девіація», яка проявляється у вигляді обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, що виходить за рамки звичайного, нормального сприйняття [21; 34]. Так, В.Синьов та Е.Помиткін у своїй класифікації виділяють гіперздібності як окремий вид девіантної поведінки, що не завжди є патологією зі знаком «мінус». Однак у межах даної роботи основна увага приділятиметься негативним формам

девіантної поведінки, які становлять найбільшу загрозу для особистості підлітка та суспільства [33].

Сучасні науковці стверджують, що поширеність девіантної поведінки серед підлітків є досить високою. Так, за даними різних досліджень, близько 30% дорослих у світі мають цей діагноз, а серед підлітків він зустрічається ще частіше – у 40–64% випадків залежно від регіону. Це свідчить про те, що підлітковий вік є критичним періодом у плані ризику виникнення девіантних форм поведінки, що потребує особливої уваги дослідників та практиків [2; 13; 27].

Отже, девіантна поведінка – це складний багатовимірний феномен, який визначається як система вчинків, що суперечать соціальним нормам, супроводжується соціальною дезадаптацією та має вікову та індивідуальну своєрідність. Підлітковий вік є найбільш сенситивним періодом для виникнення девіантних форм поведінки.

1.2. Причини формування девіантної поведінки в підлітковому віці

Проблема причин виникнення девіантної поведінки є однією з ключових у девіантології. Розуміння етіології девіацій необхідне для розробки ефективних програм профілактики та корекції. У науковій літературі виділяють різні групи факторів, що впливають на формування девіантної поведінки підлітків. Традиційно О. Чайковська поділяє чинники формування девіантної поведінки на три основні категорії: біологічні, психологічні та соціальні (соціально-економічні, соціально-культурні, соціально-педагогічні) [33].

Біологічні причини девіантної поведінки, на думку науковців В.Оржеховської, Л. Долинської, Н.Максимової, Н. Максимчук, пов'язані з природними особливостями організму, які можуть створювати підґрунтя для виникнення відхилень. До них належать:

1. Генетична схильність – наявність родичів із психічними розладами, залежностями, девіантною поведінкою може створювати спадкову передумову для виникнення аналогічних проблем у дитини.

2. Патології центральної нервової системи – мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку, наслідки перинатальних уражень, черепно-мозкових травм, нейроінфекцій.

3. Порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму – гормональні дисбаланси можуть впливати на емоційну сферу, рівень агресивності, імпульсивність поведінки.

4. Вроджені психопатії – стійкі вроджені або набуті в ранньому віці особливості характеру, що ускладнюють соціальну адаптацію [25, с. 203].

Особливого значення в підлітковому віці припадає на пубертатний період з його гормональною перебудовою організму. Як зазначається в літературі, девіантна поведінка дітей та підлітків частіше проявляється у віці 14–18 років і пов'язана з гормональним «штормом» в організмі дитини на тлі статевого дозрівання. Цей період характеризується емоційною нестабільністю, коливаннями настрою, підвищеною збудливістю, що за несприятливих умов може трансформуватися у стійкі девіантні форми поведінки [23; 26].

Психологічні причини пов'язані з особливостями формування особистості, характеру, емоційно-вольової сфери підлітків. До найбільш значущих психологічних факторів Т. Яценко відносить:

1. Акцентуації характеру – надмірне посилення окремих рис характеру, що робить особистість вразливою до певних психогенних впливів. Найчастіше девіантна поведінка асоціюється з епілептоїдними, гіпертимними, нестійкими, істероїдними акцентуаціями.

2. Інфантилізм – збереження у підлітка психічних рис, властивих молодшому віку, що проявляється нездатністю нести відповідальність, слабкістю вольових здібностей.

3. Підвищений рівень тривожності – хронічне відчуття неспокою, напруги, очікування загрози може провокувати захисні реакції, в тому числі агресивні та аутоагресивні.

4. Неадекватна самооцінка – як завищена, так і занижена самооцінка можуть призводити до порушень у спілкуванні, конфліктності, прагненню самоствердитися асоціальними способами.

5. Психологічні реакції підліткового віку:

- реакція емансипації – прагнення звільнитися з-під опіки дорослих;
- реакція групування з однолітками – потяг до об'єднання в неформальні групи;
- реакція опозиції – активний протест проти вимог оточення;
- реакція компенсації та гіперкомпенсації – прагнення відшкодувати недоліки;
- реакція захоплення (хобі-реакція) – надмірне захоплення певною діяльністю, яка може набувати девіантних форм.

6. Порушення емоційно-вольової сфери – нездатність контролювати свої вчинки, спалахи агресії, імпульсивність, депресивні епізоди, фобії [38, с. 123-124].

Значну роль за твердженнями науковців С. Кузікової, С. Лукомської відіграють також потреба в самоствердженні, задоволення почуття цікавості, прагнення змінити психічний стан у стресовій ситуації [13].

Н. Берегова та А.Шеремет у своїй роботі приділяють увагу *соціальним причинам*, які є найбільш численною групою факторів, що впливають на формування девіантної поведінки. Вони охоплюють різні рівні соціального середовища – від мікросередовища (сім'я, школа, найближче оточення) до макросередовища (суспільство в цілому, соціально-економічні умови, культурні норми) [3].

Сім'я є найважливішим інститутом соціалізації особистості. Порушення сімейного функціонування є однією з провідних причин виникнення девіантної поведінки у підлітків. До несприятливих сімейних факторів належать:

1. Неповна сім'я – відсутність одного з батьків ускладнює формування повноцінних статево-рольових моделей поведінки та може призводити до порушень у соціалізації.

2. Асоціальна сім'я – батьки ведуть аморальний спосіб життя, страждають на алкогольну або наркотичну залежність, мають судимості. Така сім'я не може забезпечити належне виховання та є прямим джерелом девіантної поведінки.

3. Конфліктна сім'я – постійні сварки, скандали, насильство між членами сім'ї створюють хронічну психотравмуючу ситуацію для дитини.

4. Помилки виховання – гіперопіка або гіпоопіка, емоційне відторгнення, суперечливе виховання, авторитарність або вседозволеність формують дефекти характеру та спотворюють ціннісні орієнтації [17; 20; 25].

Школа є другим за значущістю агентом соціалізації після сім'ї. Шкільна дезадаптація часто передусь виникненню девіантної поведінки. До шкільних факторів належать:

1. Труднощі в навчанні – низька успішність, відсутність інтересу до навчальної діяльності, прогули.

2. Конфлікти з вчителями – неправильна педагогічна тактика, приниження учнів, несправедливе оцінювання.

3. Булінг – цькування з боку однокласників, якому часто сприяє пасивна позиція вчителів.

4. Педагогічна занедбаність – відставання у розвитку внаслідок відсутності належного педагогічного впливу [23; 28; 29; 32; 36].

В. Пундєв, Г.Басько вважають, що соціально-економічні фактори, які включають в себе макроекономічні та соціально-структурні умови, які опосередковано впливають на поведінку підлітків [27]:

1. Зниження життєвого рівня населення – матеріальна нестабільність сім'ї обмежує можливості для повноцінного розвитку дитини.

2. Майнове розшарування суспільства – різкий контраст між багатством і бідністю провокує заздрість, агресивність, прагнення заволодіти бажаними речами протиправним шляхом.

3. Безробіття батьків – створює хронічну стресову ситуацію в сім'ї, знижує її виховний потенціал.

4. Доступність алкоголю, тютюну, наркотичних речовин – легка доступність психоактивних речовин збільшує ризик залучення до них підлітків [17; 23].

Н. Максимова *виділяє такі групи соціально-культурних факторів, які формують девіантну поведінку підлітків* [16]:

1. Зниження морально-етичного рівня населення – розмивання моральних норм, знецінення традиційних цінностей.

2. Поширення кримінальної субкультури – романтизація злочинного способу життя через ЗМІ, інтернет, кіноіндустрію.

3. Пропаганда насильства та безвідповідальної поведінки – інформаційний вплив, що формує спотворені уявлення про допустимі форми поведінки.

4. Руйнування системи позашкільної роботи – скорочення кількості гуртків, секцій, молодіжних організацій, що обмежує можливості для позитивної самореалізації підлітків [1; 29].

Як підкреслює Р. Андрусишин, науковий інтерес до проблеми девіантних проявів серед неповнолітніх та їх профілактики зростає дедалі більше. При цьому важливо розуміти, що причини девіантної поведінки діють не ізольовано, а в комплексі, створюючи багатофакторний патогенний вплив. Найбільш уразливими є підлітки, які перебувають на перетині кількох груп ризику – наприклад, з біологічною схильністю та несприятливою сімейною ситуацією [2].

Отже, формування девіантної поведінки підлітків є багатофакторним процесом, у якому переплітаються біологічні, психологічні та соціальні

чинники. Ключову роль відіграють несприятливі сімейні умови, помилки виховання, шкільна дезадаптація та особливості підліткового віку.

1.3. Класифікація девіантної поведінки підлітків

Проблема класифікації девіантної поведінки є важливою як для теоретичного осмислення цього феномену, так і для практичної діяльності з діагностики, профілактики та корекції відхилень. У науковій літературі існує кілька підходів до типології девіантної поведінки, які ґрунтуються на різних критеріях.

Найбільш поширеною у вітчизняній психології є класифікація, в якій виділяється п'ять типів девіантної поведінки, описані у праці Л. Долинської та Н. Максимчук [8]:

1. Делінквентна поведінка (від лат. *delinquens* – той, що порушує) пов'язана з діями, які вважаються злочинними або адміністративними правопорушеннями. Це сукупність протиправних вчинків, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

До проявів делінквентної поведінки належать:

- дрібне хуліганство;
- крадіжки;
- грабежі;
- насильство (фізичне та психологічне);
- вандалізм;
- інші протиправні дії.

Особливістю делінквентної поведінки є те, що вона регулюється правовими нормами. За вчинення таких діянь неповнолітні можуть бути притягнуті до адміністративної або кримінальної відповідальності з настанням відповідного віку [8, с.45-46].

2. Адиктивна поведінка (від англ. *addiction* – залежність) – це поведінка, що зумовлюється сформованою залежністю від різних речовин або видів

діяльності. Підліток прагне змінити свій психічний стан шляхом вживання певних речовин або фіксації на певних видах активності.

До форм адиктивної поведінки належать:

- хімічні адикції: алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, нікотиноманія;
- нехімічні адикції (поведінкові): гемблінг (залежність від азартних ігор), комп'ютерна та інтернет-залежність, трудовголізм, шопоголізм, залежність від соціальних мереж, ігрова залежність.

Адиктивна поведінка характеризується неконтрольованим потягом, збільшенням толерантності (потреба у збільшенні дози або інтенсивності для досягнення колишнього ефекту), абстинентним синдромом при припиненні вживання [10, с.46-47].

3. Патохарактерологічна поведінка зумовлена патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання. Вона проявляється у різноманітних акцентуаціях характеру та видах психопатій.

Для підліткового віку характерні такі патохарактерологічні реакції:

- реакція емансипації – прагнення звільнитися з-під опіки дорослих, що може проявлятися у втечах з дому, конфліктах, демонстративному порушенні правил;
- реакція групування з однолітками – надмірне захоплення неформальними молодіжними угрупованнями, часто асоціальної спрямованості;
- реакція опозиції – активний протест проти вимог, який може виражатися у формі непокори, агресивності, демонстративної поведінки;
- реакція компенсації та гіперкомпенсації – прагнення відшкодувати уявні або реальні недоліки девіантними способами [8, с. 48].

4. Психопатологічна поведінка

Психопатологічна поведінка ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань [23, с. 48; 35]. Вона може включати:

- афективні розлади (депресія, гіпоманія, дисфорія);
- продуктивну симптоматику (галюцинації, марення);
- негативну симптоматику (апатія, абулія, емоційне сплющення);
- кататонічні розлади.

Важливо розуміти, що при психопатологічній поведінці девіантні дії є безпосереднім наслідком психічного захворювання. Наприклад, маячні ідеї відношення можуть спонукати хворого до агресивних дій проти уявних переслідувачів [10, с.48-49].

5. Поведінка, що ґрунтується на гіперздібностях - це вид девіантної поведінки проявляється у виявленні обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, що виходить за рамки звичайного, нормального сприйняття. До особливостей такої поведінки належать:

- надмірна захопленість певною діяльністю на шкоду іншим сферам життя;
- незвичність, оригінальність мислення та поведінки;
- труднощі у спілкуванні через значне інтелектуальне переважання над однолітками;
- асинхронія розвитку – випередження в одних сферах при відставанні в інших [23, с.52].

Як зазначалося раніше, цей тип девіантної поведінки не є патологією зі знаком "мінус", проте може створювати значні проблеми адаптації.

У психолого-педагогічній літературі зустрічається також класифікація, яка ґрунтується на конкретних формах прояву девіантної поведінки. На сьогоднішній день найпоширенішими видами девіантної поведінки, за словами К. Лазор [15], серед підлітків є:

1. Агресія – фізична або вербальна поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншим. Агресія може бути прямою (напади, бійки, образи) або непрямую (плітки, злісні жарти, нищення майна).

2. Аутоагресія та суїцидальна поведінка – поведінка, спрямована на заподіяння шкоди самому собі. Включає членушкодження, ризиковану

поведінку, суїцидальні спроби. Суїцид (самогубство) є крайньою формою аутоагресії.

3. Зловживання психоактивними речовинами – вживання алкоголю, наркотичних засобів, токсичних речовин, тютюнопаління.

4. Порухення харчової поведінки – нервова анорексія (свідома відмова від їжі з метою схуднення), нервова булімія (неконтрольоване переїдання з наступним очищенням шлунку).

5. Сексуальні девіації – форми сексуальної поведінки, що відхиляються від прийнятих у суспільстві норм (промискуїтет, ранній початок статевого життя, проституція, розбещення, ексгібіціонізм тощо).

6. Девіантна поведінка у сфері комунікації – аутизація (замкнутість, уникнення контактів), псевдологія (схильність до брехні та фантазування), конформізм (надмірне підлаштування під групу), нарцисична поведінка.

7. Надцінні психологічні захоплення – "трудоголізм", гемблінг, релігійний або спортивний фанатизм, колекціонування, що набуває хворобливих форм [15, с. 74].

За критерієм соціальної небезпеки Н. Максимова виділяє:

1. Девіантну поведінку, що не є протиправною – порушення норм моралі, етики, естетики, аморальна поведінка.

2. Девіантну поведінку, що є адміністративним правопорушенням – дрібне хуліганство, вживання алкоголю в громадських місцях, дрібна крадіжка.

3. Девіантну поведінку, що є кримінальним злочином – крадіжка, грабїж, розбій, нанесення тілесних ушкоджень, вбивство [16].

Наведені класифікації не є взаємовиключними. Наприклад, підліток може одночасно демонструвати делінквентну поведінку (крадіжки) на тлі адиктивної (наркоманія) та патохарактерологічної (акцентуація характеру). Це свідчить про необхідність комплексного підходу до діагностики та корекції девіантної поведінки.

Отже, класифікації девіантної поведінки підлітків ґрунтуються на різних критеріях – від провідного механізму (класифікація В.Д. Менделєвича) до

конкретних форм прояву. Розуміння типології девіацій є необхідною умовою для правильної діагностики та вибору адекватних методів корекції.

1.4. Психологічні особливості підліткового віку як фактор ризику девіантної поведінки

Підлітковий вік є критичним періодом у розвитку особистості, що характеризується інтенсивними психофізіологічними, особистісними та соціальними змінами. Як зазначає І. Бех, підлітковий вік характеризується складними та суперечливими змінами, на підставі чого його ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма характеристиками, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини з дорослими, навколишнім світом та глибоким самопоглибленням [4].

І. Кошова та О. Крисан, до основних характеристик підліткового віку відносять:

- гормональну перебудову організму – активізація залоз внутрішньої секреції, що призводить до емоційної нестабільності, коливань настрою, підвищеної збудливості;
- інтенсивне фізичне зростання – зміни пропорцій тіла, статеве дозрівання, що впливає на самосприйняття та самооцінку;
- розвиток самосвідомості – формування Я-концепції, рефлексії, інтересу до власного внутрішнього світу [12].

Вітчизняні психологи, які розробляли проблему психічного розвитку в підлітковому віці, висловили думку, що центральне новоутворення особистості підлітка пов'язане з якісним зрушенням у розвитку самосвідомості [13; 22; 27].

У підлітковому віці у дитини виникає уявлення про себе вже не як про дитину. Дієвою стороною цього уявлення є прагнення бути і вважатися дорослим [13]. Цю думку поділяють М. Боришевський, П. Чамата та інші дослідники.

Дослідження показують, що підлітки характеризуються нестабільною поведінкою, неврівноваженістю, невмінням себе контролювати і регулювати в міжособистісних стосунках. До того ж, самооцінка їх нестабільна і може бути завищеною чи заниженою залежно від соціального статусу особистості в колективі. Це негативно впливає на розвиток особистості підлітка, його взаємини, психічну діяльність в цілому [5; 7; 28].

Основні психологічні особливості підліткового віку, що створюють ризик виникнення девіантної поведінки, сформовані в праці В Москалець :

1. **Прагнення до самостійності та емансипації.** Особистість у підлітковому віці усіма доступними їй засобами (як нормативними, так і девіантними) намагається утвердити себе як самостійний суб'єкт. Підліток затверджує, що він здатний на незалежні прояви поведінки та на окремі вчинки.

2. **Емоційна нестабільність.** На тлі фізіологічних перетворень відбувається становлення самосвідомості та соціальних зв'язків, що нерідко супроводжується емоційною нестабільністю та конфліктністю у стосунках з дорослими.

3. **Потреба у визнанні з боку однолітків.** Група однолітків стає референтною, що може штовхати підлітка на вчинки, спрямовані на здобуття авторитету, в тому числі й асоціальні.

4. **Низька стресостійкість та підвищена тривожність.** Цей етап є критичним для формування цінностей та емоційної стійкості, але також може супроводжуватись психологічними труднощами, як-от тривога чи депресія.

5. **Схильність до наслідування та конформізму.** Підлітки легко підпадають під вплив лідерів (як позитивних, так і негативних) та групових норм [19].

При розгляді девіантної поведінки науковці зазначають, що потрібно враховувати, що поведінка підлітків не відповідає відхиленню в поведінці дорослої особи, тому їх поведінку слід розглядати окремо і виділяти як особливий вид девіантної поведінки. Специфіка підліткової девіантності полягає в тому, що підлітки не заперечують самого факту скоєного, але не

визнають свої провini або порушують правову заборону, яку в принципі не заперечують [5].

К. Кутовий та І.Аршава відзначають, що підліткова девіація виникає за умов духовного застою особистості, коли її взаємодія з середовищем обмежена прагматичними цілями. У такому випадку девіантна поведінка стає реакцією на несприйняття суспільних цінностей, які суперечать особистим переконанням [14].

Окремої уваги в сучасних дослідженнях набувають нові форми девіантної поведінки, зумовлені цифровізацією суспільства та впливом військового стану в Україні. До них на думку М. Тюханової, належать:

- кібербулінг – нова форма агресії, що реалізується через соціальні мережі та месенджери;
- інтернет-залежність та ігрова залежність – нехімічні адикції, що набули значного поширення серед підлітків;
- вплив воєнної травми – підвищення рівня тривожності, посттравматичні стресові розлади, що можуть проявлятися в агресивній або аутоагресивній поведінці [34].

Вплив військового стану створює додаткові стресові фактори: вимушене переміщення, втрата близьких, перебування в зоні бойових дій, що суттєво підвищує ризик виникнення девіантної поведінки серед підлітків.

Висновки до першого розділу

Отже, у першому розділі кваліфікаційної роботи було здійснено теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків. На основі вивчення наукової літератури можна зробити наступні висновки:

1. Девіантна поведінка – це система вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим, моральним, етичним та естетичним нормам. Вона супроводжується соціальною дезадаптацією та має вікову та індивідуальну своєрідність. Підлітковий вік є найбільш сенситивним періодом для виникнення девіантних форм поведінки, що підтверджується високими показниками поширеності девіацій у цій віковій групі (40-64%).

2. Формування девіантної поведінки підлітків є багатофакторним процесом, у якому переплітаються біологічні (генетична схильність, патології ЦНС, особливості пубертатного періоду), психологічні (акцентуації характеру, інфантилізм, порушення самооцінки, підліткові реакції) та соціальні фактори. Серед соціальних факторів ключове значення мають сімейне неблагополуччя, помилки виховання, шкільна дезадаптація, несприятливі соціально-економічні та соціально-культурні умови. Найбільш уразливими є підлітки, які перебувають на перетині кількох груп ризику.

3. У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації девіантної поведінки. Найбільш поширеною є класифікація, яка виділяє делінквентну, адиктивну, патохарактерологічну, психопатологічну поведінку та поведінку на основі гіперздібностей. За формами прояву найчастіше зустрічаються агресія, аутоагресія та суїцидальна поведінка, зловживання психоактивними речовинами, порушення харчової поведінки, сексуальні девіації, комунікативні девіації, надцінні захоплення. Різні типи девіантної поведінки можуть поєднуватися в одного підлітка, що вимагає комплексного діагностичного підходу.

Отримані теоретичні узагальнення створюють підґрунтя для подальшого дослідження методів діагностики, профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, що може стати предметом наступних розділів дипломної роботи.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків

Сучасні дослідники девіантної поведінки підлітків доводять актуальність проблеми емпіричних досліджень в сучасній Україні. Так М. Веселов, С. Мердов, О. Коломоєць, Н. Веселовська, І. Горбач-Кудря дослідили ефективність комплексної програми профілактики ювенальної злочинності на вибірці 250 українських підлітків, довівши статистично значуще зниження агресивності, конфліктності, адиктивної та делінквентної поведінки ($p \leq 0,001$) [40].

М. Тюханова обстежила 132 підлітки віком 12-17 років та встановила кореляційний зв'язок між дезадаптивними копінг-стратегіями (уникнення, дистанціювання, конфронтація) та схильністю до ризикованої поведінки [34].

С. Русіна, Р. Нікоряк, Н. Ткачук обстежили 90 підлітків 15-17 років – вихованців шкіл-інтернатів та студентів медичного коледжу – та виявили високий рівень куріння та вживання алкоголю, зумовлений відсутністю батьківського нагляду [31].

А. Шиделко зі співавторами – дослідили на вибірці 46 респондентів віком 19-30 років кореляцію між психологічними predisпозиціями (імпульсивність, емоційна незрілість) та схильністю до девіантної сексуальної поведінки [39].

А. Демічева провела соціально-педагогічний експеримент та експериментально перевірила програму соціально-педагогічної діяльності з профілактики девіантної поведінки підлітків на основі комплексного підходу [7].

Тому наше емпіричне дослідження проводилося з метою вивчення психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків та виявлення взаємозв'язків між різними її проявами. Дослідження здійснювалося відповідно до завдань, визначених у вступі до кваліфікаційної роботи.

База дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл м. Кропивницького у період з березня 2026 року по квітень 2026 року. У дослідженні взяли участь учні 8-9 класів віком від 13 до 15 років.

Характеристика вибірки. Загальна кількість досліджуваних – 60 підлітків, з них 28 хлопців (46,7%) та 32 дівчини (53,3%). Розподіл за віком: 13 років – 18 осіб (30%), 14 років – 25 осіб (41,7%), 15 років – 17 осіб (28,3%).

Критерії включення до вибірки:

- вік від 13 до 15 років;
- навчання у 8-9 класах загальноосвітньої школи;
- відсутність виражених психічних розладів (за даними шкільної медичної документації);
- добровільна згода на участь у дослідженні (отримано інформовану згоду батьків).

Дослідження проводилося у **три етапи:**

1. **Підготовчий етап** (березень 2026 року) – аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, підбір та обґрунтування психодіагностичних методик, формування вибірки, отримання дозволів на проведення дослідження.

2. **Діагностичний етап** (квітень 2026 року) – проведення психодіагностичного обстеження підлітків із використанням обраних методик. Дослідження проводилося індивідуально та в малих групах (по 5-7 осіб) у вільний від навчання час. Середня тривалість роботи одного досліджуваного з усіма методиками становила 60-70 хвилин.

3. **Аналітичний етап** (квітень 2026 року) – обробка отриманих даних із використанням методів математичної статистики, інтерпретація результатів, формулювання висновків.

Дослідження девіантної поведінки підлітків ґрунтується на системі **взаємопов'язаних науково-практичних принципів**, які визначають методологію, організацію та зміст дослідницької та корекційно-профілактичної

роботи. У межах даного дослідження ми опираємося на наступні принципи, виділені Н.Береговою та А.Шеремет [3] та Н.Гуртовенко [6]:

1. Методологічні принципи:

– принцип детермінізму передбачає, що девіантна поведінка розглядається як закономірний результат взаємодії біологічних, психологічних та соціальних факторів, а дослідження має виявляти причинно-наслідкові зв'язки між різними факторами та проявами девіантної поведінки.

– принцип системності вимагає вивчати девіантну поведінку як цілісну систему, що включає взаємопов'язані компоненти: когнітивний (особливості мислення, уявлень, установок), емоційний (переживання, емоційні стани), мотиваційно-ціннісний (спрямованість особистості, цінності, потреби) та поведінковий (конкретні дії, вчинки).

– принцип єдності свідомості та діяльності стверджує, що психічні явища формуються та проявляються в діяльності, тому дослідження девіантної поведінки передбачає аналіз як внутрішніх (психологічних) детермінант, так і зовнішніх (поведінкових) проявів у їх взаємозв'язку.

– принцип розвитку передбачає, що психічні явища постійно змінюються та розвиваються, а девіантна поведінка підлітка є не статичним станом, а динамічним процесом, який має свою генезу, перебіг та може піддаватися позитивним змінам під впливом корекційних впливів.

– принцип єдності теорії, експерименту та практики вимагає, щоб теоретичні положення підтверджувалися емпіричними даними, а отримані результати знаходили практичне застосування в профілактичній та корекційній роботі.

2. Принципи дослідницької діяльності:

– принцип об'єктивності зобов'язує дослідника забезпечити неупереджене вивчення психічних явищ, використовуючи валідні та надійні методики, уникаючи суб'єктивних спотворень при інтерпретації результатів.

- принцип всебічності дослідження передбачає використання комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, що дозволяють охопити різні аспекти досліджуваного феномен.

- принцип єдності кількісного та якісного аналізу вимагає, щоб кількісні показники (середні значення, стандартні відхилення, коефіцієнти кореляції) доповнювалися якісним аналізом індивідуальних особливостей, унікальних випадків та специфіки прояву девіантної поведінки.

- принцип врахування вікових та індивідуальних особливостей передбачає, що дослідження має враховувати вікові закономірності розвитку підлітків (сенситивні періоди, кризові етапи) та індивідуально-психологічні характеристики кожного досліджуваного.

- принцип гендерного підходу вимагає врахування гендерних відмінностей у проявах девіантної поведінки, оскільки хлопці більш схильні до зовнішньої агресії та делінквентної поведінки, а дівчата – до аутоагресії.

4. Принципи корекційно-профілактичної роботи:

- принцип єдності діагностики та корекції стверджує, що корекційній роботі має передувати ретельна психодіагностика, яка дозволяє виявити причини та механізми відхилень, а результати корекції потребують повторної діагностики для оцінки ефективності;

- принцип нормативності розвитку передбачає, що корекційна робота має орієнтуватися на вікові норми психічного розвитку, враховуючи «зону найближчого розвитку» та еталони розвитку для підліткового віку;

- принцип діяльнісного підходу вимагає, щоб основним засобом корекційно-розвивального впливу була активна взаємодія психолога та підлітка через систему спеціально організованих занять, вправ, тренінгів;

- принцип комплексності стверджує, що ефективна корекція девіантної поведінки можлива лише за умови залучення всіх учасників соціальної ситуації розвитку підлітка: самого підлітка, його батьків, педагогів, однолітків;

- принцип системності корекційних заходів передбачає, що корекційна програма має бути спрямована не лише на усунення окремих симптомів (проявів девіантної поведінки), а на подолання першопричин та механізмів, що їх породжують;

- принцип активного залучення підлітка до корекційного процесу вимагає, щоб підліток був не пасивним об'єктом корекційних впливів, а активним суб'єктом, який усвідомлює мету та завдання корекції, бере участь у плануванні роботи та оцінюванні її результатів;

- принцип опори на позитивне в особистості передбачає, що корекційна робота має спиратися на сильні сторони особистості підлітка, його ресурси, здібності, позитивні риси характеру, що створює основу для формування позитивної Я-концепції;

- принцип конфіденційності стверджує, що вся інформація, отримана в ході дослідження та корекційної роботи, є конфіденційною та не підлягає розголошенню без згоди підлітка та його батьків.

5. Етичні принципи:

- принцип добровільності передбачає, що участь підлітків у дослідженні та корекційній програмі має бути добровільною, з обов'язковим отриманням інформованої згоди батьків або осіб, що їх замінюють;

- принцип «не нашкодь» вимагає, щоб жодна з використовуваних методик чи корекційних технік не завдавала шкоди психічному або фізичному здоров'ю досліджуваного;

- принцип поваги до особистості стверджує, що підліток має право на повагу до своєї гідності, на невтручання в особисте життя, на власну думку та позицію.

6. Організаційні принципи:

- принцип репрезентативності вибірки передбачає, що вибірка досліджуваних має бути достатньою за обсягом та репрезентувати генеральну сукупність за основними параметрами (вік, стать, соціальні умови);

– принцип валідності та надійності методик вимагає, щоб використовувані психодіагностичні методики були стандартизованими, валідними (вимірювали саме те, для чого призначені) та надійними (давали стабільні результати).

– принцип наявності контрольної групи передбачає, що для оцінки ефективності корекційної програми необхідно мати контрольну групу, яка не отримує корекційних впливів, що дозволяє виявити дійсний ефект програми.

Таким чином, дослідження девіантної поведінки підлітків базується на комплексі методологічних, дослідницьких, корекційно-профілактичних, етичних та організаційних принципів, які забезпечують його наукову обґрунтованість, практичну ефективність та дотримання прав досліджуваних

2.2. Характеристика методів дослідження девіантної поведінки підлітків

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс взаємодоповнюючих методів: теоретичний аналіз, психодіагностичне тестування, методи математичної статистики (кореляційний аналіз за Пірсоном) .

Основними психодіагностичними методиками дослідження стали:

1. Методика «Визначення схильності до відхильної поведінки» (Додаток А).

Дана методика є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється . Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється .

Структура методики. Опитувальник містить 60 тверджень. Досліджуваному пропонується оцінити кожне твердження як «вірне» або «невірне» стосовно себе .

Шкали методики:

1. Шкала схильності до подолання норм і правил (СПН);
2. Шкала схильності до адиктивної (залежної) поведінки (САП);
3. Шкала схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (ССП);
4. Шкала схильності до агресії та насильства (САН);
5. Шкала вольового контролю емоційних реакцій (ВК);
6. Шкала схильності до делінквентної поведінки (СДП).

Інструкція: «Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи вірне дане твердження стосовно вас. Якщо вірно – поставте у бланку відповідей поряд з номером твердження знак «+» (або 1), якщо невірно – знак «-» (або 0). Якщо вам важко відповісти, постарайтеся вибрати варіант, який більше відповідає вашій думці. Не обмірковуйте відповіді дуже довго, важлива ваша перша реакція».

2. Опитувальник «Діагностика схильності до девіантної поведінки як авторський адаптований український варіант опитувальника (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність) (адапований варіант) (Додаток Б)

Дана методика призначена для виявлення схильності підлітків до різних форм девіантної поведінки. Вона дозволяє оцінити рівні тривожності, фрустрації, агресії та ригідності як показників, що корелюють із девіантними проявами .

Структура методики. Опитувальник містить 40 тверджень, на кожне з яких досліджуваний дає відповідь: 2 – «твердження підходить», 1 – «не зовсім підходить», 0 – «зовсім не підходить» .

Шкали методики:

1. **Шкала тривожності** – визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:
 - 0-7 балів – низький рівень тривожності;
 - 8-11 балів – середній рівень тривожності;

- 12-16 балів – високий рівень тривожності;
- 17 і більше – дуже високий рівень тривожності .

2. **Шкала фрустрації** – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

- 0-7 балів – низький рівень фрустрації;
- 8-9 балів – середній рівень фрустрації;
- 10-15 балів – високий рівень фрустрації;
- 16 і більше – дуже високий рівень фрустрації .

3. **Шкала агресії** – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей:

- 0-10 балів – низький рівень агресії;
- 11-12 балів – середній рівень агресії;
- 13-16 балів – високий рівень агресії;
- 17 і більше – дуже високий рівень агресії .

4. **Шкала ригідності** – ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна:

- 0-10 балів – низький рівень ригідності;
- 11-12 балів – середній рівень ригідності;
- 13-16 балів – високий рівень ригідності [14].

3. Методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (Додаток В)

Дана методика призначена для виявлення схильності особистості до агресивної поведінки та конфліктності у міжособистісних стосунках. Методика дозволяє оцінити такі характеристики, як наступальна агресивність, схильність до підозрілості, образливість, компромісність, поступливість тощо .

Структура методики. Методика складається з двох частин: «Особистісна агресивність» та «Особистісна конфліктність». Досліджуваному пропонується оцінити низку тверджень за принципом «так» / «ні». За результатами обробки визначаються інтегральні показники агресивності та конфліктності.

Інтерпретаційна значущість. Дана методика широко використовується в дослідженнях девіантної поведінки підлітків, оскільки дозволяє виявити

схильність до агресивних форм реагування, що є одним із ключових проявів девіантної поведінки [14].

4. Методика «Схильність до залежної поведінки» (Н. Рибалка українська адаптація) (Додаток Г)

Методика спрямована на діагностику схильності до різних форм адиктивної (залежної) поведінки, включаючи хімічні (алкогольна, наркотична, нікотинова) та нехімічні (ігрова, комп'ютерна) залежності.

Структура методики. Опитувальник містить твердження, які дозволяють виявити схильність до пошуку нових відчуттів, нездатність переносити нудьгу та одноманітність, прагнення до зміни психічного стану штучними засобами.

Дана методика є важливим інструментом дослідження, оскільки адиктивна поведінка є однією з найпоширеніших форм девіантної поведінки в підлітковому середовищі [14].

5. Методи математичної статистики

Для обробки отриманих даних використовувалися наступні методи :

1. **Описова статистика** – розрахунок середніх арифметичних значень (M), стандартних відхилень (σ), мінімальних та максимальних значень для кожної шкали.

2. **Кореляційний аналіз за Пірсоном** – використовувався для виявлення статистично значущих взаємозв'язків між показниками різних методик. Коефіцієнт кореляції Пірсона (r) дозволяє оцінити силу та напрямок лінійного зв'язку між двома змінними. Значущість кореляцій оцінювалася на рівні $p \leq 0,05$ (5% рівень значущості) та $p \leq 0,01$ (1% рівень значущості).

3. **Порівняльний аналіз** – для виявлення відмінностей між групами підлітків з різними рівнями девіантних проявів.

Статистична обробка даних здійснювалася з використанням програмного пакету SPSS Statistics (версія 26.0) та Microsoft Excel.

2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідження девіантної поведінки підлітків

На основі спостережень за підлітками з девіантною поведінкою ми помітили, що вони демонструють деякі риси, які можуть викликати неприйняття, зокрема легковажність, схильність до аморальної поведінки, підвищену дратівливість, схильність до необґрунтованого планування та недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків. Їм також властиві висока соціальність, балакучість і схильність до романтичних переживань. Такі учні нерідко беруть участь у суперечках, однак здебільшого уникають відкритих конфліктів. Водночас вони є альтруїстичними, мають здатність до емпатії, відзначаються гарним смаком, щирістю та яскравістю емоційного вираження. Серед негативних рис також варто відзначити схильність до паніки та залежність від миттєвих емоційних станів.

Результати діагностики за першою методикою дозволили визначити рівні схильності до різних форм девіантної поведінки в досліджуваній вибірці підлітків. Отримані дані представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Розподіл підлітків за рівнем схильності до різних форм девіантної поведінки (n=60)

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Схильність до подолання норм і правил	23 (38,3%)	28 (46,7%)	9 (15,0%)
Схильність до адиктивної поведінки	31 (51,7%)	20 (33,3%)	9 (15,0%)
Схильність до самоушкоджуючої поведінки	35 (58,3%)	18 (30,0%)	7 (11,7%)
Схильність до агресії та насильства	22 (36,7%)	26 (43,3%)	12 (20,0%)
Вольовий контроль емоційних реакцій	19 (31,7%)	28 (46,7%)	13 (21,6%)
Схильність до делінквентної поведінки	34 (56,7%)	19 (31,7%)	7 (11,6%)

Як видно з таблиці 2.1, найбільш вираженою серед досліджуваних підлітків є схильність до агресії та насильства – високі показники виявлено у 20,0% досліджуваних, середні – у 43,3%. Дещо нижчі показники зафіксовано за шкалою схильності до подолання норм і правил (15,0% високих показників) та адиктивної поведінки (15,0% високих показників). За шкалою «Вольовий контроль емоційних реакцій» високі показники свідчать про добре розвинений контроль, низькі – про недостатній. Значна кількість підлітків демонструє низький рівень вольового контролю емоційних реакцій (31,7%), що може свідчити про труднощі в управлінні своїми емоційними станами та імпульсивність поведінки.

Схильність до делінквентної поведінки виявлена у 11,6% підлітків (високий рівень). Це відносно невисокий показник, однак він свідчить про наявність у школі учнів, які можуть вчиняти правопорушення. Найменш вираженою є схильність до самоушкоджуючої поведінки – високий рівень зафіксовано лише у 11,7% досліджуваних. При цьому слід зазначити, що навіть такий відсоток є тривожним сигналом, оскільки аутоагресивна поведінка може призводити до серйозних наслідків для здоров'я та життя підлітків.

Аналіз результатів за гендерною ознакою (таблиця 2.2) виявив певні відмінності між хлопцями та дівчатами.

Таблиця 2.2

Показники схильності до девіантної поведінки у розрізі статі (середні бали, $M \pm \sigma$)

Шкала	Хлопці (n=28)	Дівчата (n=32)
Схильність до подолання норм і правил	6,8 $\pm$ 2,4	5,9 $\pm$ 2,1
Схильність до адиктивної поведінки	5,2 $\pm$ 2,6	4,5 $\pm$ 2,3
Схильність до самоушкоджуючої поведінки	4,1 $\pm$ 2,8	5,8 $\pm$ 2,5*

Схильність до агресії та насильства	7,4±2,5*	5,2±2,2
Вольовий контроль емоційних реакцій	6,2±2,1	7,1±2,3
Схильність до делінквентної поведінки	4,8±2,4	3,5±1,9

*Примітка: * – відмінності статистично значущі при $p \leq 0,05$ *

Як свідчать дані таблиці 2.2, хлопці демонструють вищі показники за шкалами схильності до агресії та насильства (7,4 проти 5,2; $p \leq 0,05$) та делінквентної поведінки (4,8 проти 3,5), що відповідає загальновідомим даним про більшу схильність чоловічої статі до зовнішньої агресії та правопорушень. Дівчата, своєю чергою, мають вищі показники за шкалою самоушкоджуючої поведінки (5,8 проти 4,1; $p \leq 0,05$), що вказує на більшу схильність дівчат до аутоагресивних форм девіантної поведінки.

Результати діагностики за другою методикою дозволили визначити рівні тривожності, фрустрації, агресії та ригідності як психологічних характеристик, що корелюють із девіантною поведінкою. Дані представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Розподіл підлітків за рівнями тривожності, фрустрації, агресії та ригідності (n=60)

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Дуже високий
Тривожність	12 (20,0%)	24 (40,0%)	16 (26,7%)	8 (13,3%)
Фрустрація	18 (30,0%)	22 (36,7%)	14 (23,3%)	6 (10,0%)
Агресія	14 (23,3%)	26 (43,4%)	14 (23,3%)	6 (10,0%)
Ригідність	25 (41,7%)	20 (33,3%)	15 (25,0%)	—

Отже, отримані результати свідчать про високий рівень тривожності у значної частини підлітків: 26,7% мають високий рівень, ще 13,3% – дуже високий. Таким чином, 40% досліджуваних потребують психологічної допомоги у подоланні тривожних станів. Високий рівень тривожності може бути як причиною, так і наслідком девіантної поведінки, а також виступати фактором ризику її виникнення.

Рівень фрустрації є високим або дуже високим у 33,3% підлітків. Фрустровані особи схильні до більш інтенсивних емоційних реакцій на перешкоди, що можуть проявлятися в агресивних або аутоагресивних формах.

Агресивність на високому або дуже високому рівні виявлена у 33,3% досліджуваних. Це корелює з даними методики, за якою схильність до агресії та насильства була найбільш вираженою формою девіантної поведінки.

Таблиця 2.4

Порівняльний аналіз психологічних показників у групах з різним рівнем девіантних проявів ($M \pm \sigma$)

Шкала	Група з низькими девіантними проявами (n=22)	Група з високими девіантними проявами (n=18)
Тривожність	8,3±3,1	14,7±2,9*
Фрустрація	6,8±2,7	13,2±3,4*
Агресія	7,1±2,8	15,8±3,2*
Ригідність	8,5±3,2	12,4±3,1*
Загальний показник девіантності	32,5±6,8	58,9±8,3*

Примітка: відмінності статистично значущі при $p \leq 0,01^*$

Дані таблиці 2.4 свідчать про наявність статистично значущих відмінностей між групою підлітків з високими девіантними проявами та групою з низькими девіантними проявами за всіма досліджуваними показниками ($p \leq 0,01$). Підлітки з високими девіантними проявами

характеризуються значно вищими рівнями тривожності, фрустрації, агресії та ригідності. Це підтверджує теоретичні положення про те, що зазначені психологічні характеристики є супутніми факторами девіантної поведінки.

За методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» було отримано дані, представлені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Показники особистісної агресивності та конфліктності підлітків
(n=60)**

Показник	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (σ)
Наступальна агресивність	8,7	3,2
Схильність до підозрілості	6,4	3,5
Образливість	7,2	3,8
Компромісність	9,8	3,1
Поступливість	10,5	2,9
Вразливість	8,3	3,7
Інтегральний показник агресивності	30,6	10,2
Інтегральний показник конфліктності	28,4	9,8

Аналіз отриманих даних таблиці 2.5. свідчить про те, що інтегральний показник агресивності в досліджуваній вибірці становить $30,6 \pm 10,2$. Найбільш вираженими компонентами агресивності є наступальна агресивність ($8,7 \pm 3,2$) та образливість ($7,2 \pm 3,8$). Це вказує на те, що підлітки схильні до активної агресивної поведінки у вигляді нападів, конфліктів, а також болісно реагують на критику та негативні оцінки з боку оточуючих.

Високі показники конфліктності ($28,4 \pm 9,8$) свідчать про наявність у значної частини підлітків труднощів у міжособистісній взаємодії, схильності до суперечок, небажання поступатися іншим.

При цьому показники компромісності ($9,8 \pm 3,1$) та поступливості ($10,5 \pm 2,9$) є відносно невисокими, що підтверджує труднощі у конструктивному вирішенні конфліктів.

Для виявлення взаємозв'язків між різними проявами девіантної поведінки та психологічними характеристиками підлітків було проведено кореляційний аналіз за Пірсоном. Результати кореляційного аналізу представлені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Кореляційні зв'язки між показниками девіантної поведінки та психологічними характеристиками (r Пірсона)

Показники	Тривожність	Фрустрація	Агресія	Ригідність
Схильність до подолання норм	0,32*	0,28*	0,45**	0,22
Схильність до адиктивної поведінки	0,41**	0,35*	0,31*	0,27*
Схильність до самоушкодження	0,53**	0,48**	0,19	0,29*
Схильність до агресії	0,28*	0,31*	0,62**	0,18
Схильність до делінквентності	0,23	0,26*	0,51**	0,21

*Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$ *

Отже, кореляційний аналіз виявив низку статистично значущих взаємозв'язків :

1. Найсильніший позитивний кореляційний зв'язок виявлено між схильністю до агресії та показником агресії за другою методикою ($r = 0,62$; $p \leq 0,01$). Це свідчить про високу конвергентну валідність використаних методик та підтверджує, що агресія є центральним компонентом девіантної поведінки досліджуваних підлітків.

2. Сильний зв'язок виявлено між схильністю до самоушкоджуючої поведінки та тривожністю ($r = 0,53$; $p \leq 0,01$). Це підтверджує теоретичні положення про те, що високий рівень тривожності є фактором ризику аутоагресивної поведінки. Також схильність до самоушкодження тісно пов'язана з фрустрацією ($r = 0,48$; $p \leq 0,01$).

3. Схильність до делінквентної поведінки найбільш тісно корелює з агресією ($r = 0,51$; $p \leq 0,01$), що є логічним, оскільки багато правопорушень включають агресивні дії. Також виявлено кореляцію з фрустрацією ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$).

4. Схильність до адиктивної поведінки має значущі кореляції з усіма досліджуваними показниками: найбільш сильно – з тривожністю ($r = 0,41$; $p \leq 0,01$), помірно – з агресією ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$) та ригідністю ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$). Це вказує на комплексний характер адиктивної поведінки, яка формується під впливом багатьох факторів.

5. Схильність до подолання норм і правил демонструє найсильніший зв'язок з агресією ($r = 0,45$; $p \leq 0,01$) та помірні кореляції з тривожністю ($r = 0,32$; $p \leq 0,05$) та фрустрацією ($r = 0,28$; $p \leq 0,05$).

Кореляційні зв'язки між компонентами особистісної агресивності та формами девіантної поведінки ми представили у таблиці 2.7:

Таблиця 2.7

Кореляційні зв'язки між компонентами особистісної агресивності та формами девіантної поведінки

Компонент агресивності	Делінквентна поведінка	Адиктивна поведінка	Самоушкодження
Наступальна агресивність	0,58**	0,35**	0,12
Схильність до підозрілості	0,42**	0,38**	0,29*
Образливість	0,44**	0,31*	0,35**
Компромісність (негативна кореляція)	-0,31*	-0,22	-0,19

Примітка: $p \leq 0,05^*$; $p \leq 0,01^{**}$

Аналіз даних таблиці 2.7 свідчить про те, що наступальна агресивність є найбільш значущим предиктором делінквентної поведінки ($r = 0,58$; $p \leq 0,01$).

Схильність до підозрілості та образливість також мають високі кореляції з делінквентністю ($r = 0,42$ та $r = 0,44$ відповідно; $p \leq 0,01$).

Компромісність має негативний кореляційний зв'язок з делінквентною поведінкою ($r = -0,31$; $p \leq 0,05$), що означає: чим менше підліток схильний до компромісів, тим вищий ризик делінквентних проявів.

Отже, проведене емпіричне дослідження дозволило зробити наступні узагальнення:

1. У досліджуваній вибірці підлітків високий рівень схильності до різних форм девіантної поведінки виявлено у 11,6-20,0% досліджуваних залежно від форми девіації. Найбільш поширеною є схильність до агресії та насильства (20,0% високих показників), найменш поширеною – схильність до делінквентної та самоушкоджуючої поведінки (11,6-11,7%) .

2. Хлопці демонструють вищу схильність до агресії та делінквентної поведінки, дівчата – до самоушкоджуючої поведінки. Це необхідно враховувати при розробці профілактичних програм .

3. Психологічні характеристики підлітків з високими девіантними проявами. Для цієї групи характерні достовірно вищі показники тривожності, фрустрації, агресії та ригідності порівняно з підлітками, що не мають виражених девіантних проявів ($p \leq 0,01$) .

4. Кореляційний аналіз виявив численні статистично значущі зв'язки між різними формами девіантної поведінки та психологічними характеристиками. Особливо тісними є зв'язки агресії з делінквентною поведінкою ($r = 0,51-0,62$) та тривожності з самоушкоджуючою поведінкою ($r = 0,53$) .

5. Основними психологічними факторами ризику виникнення девіантної поведінки у підлітків є високий рівень тривожності, фрустрації, агресивності, а також низький рівень вольового контролю емоційних реакцій та схильність до ригідності.

Отримані результати підтверджують теоретичні положення, викладені в розділі 1, та свідчать про необхідність розробки комплексних програм профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, спрямованих на зниження рівня тривожності, розвиток навичок саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктів.

Висновки до другого розділу

Таким чином, на основі проведеного емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків ми можемо зробити наступні висновки:

Нами було організовано та проведено емпіричне дослідження девіантної поведінки підлітків за участю 60 осіб віком 13-15 років із використанням комплексу надійних та валідних психодіагностичних методик: методика «Визначення схильності до відхиляючої поведінки», опитувальник

«Діагностика схильності до девіантної поведінки як авторський адаптований український варіант опитувальника (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність) (адаптований варіант) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (<https://vseosvita.ua>, українська адаптація); методика «Схильність до залежної поведінки» (Н. Рибалка, українська адаптація) Виявлено, що найбільш поширеною формою девіантної поведінки серед досліджуваних підлітків є схильність до агресії та насильства (20,0% високих показників). Встановлено гендерні відмінності: хлопці більш схильні до зовнішньої агресії та делінквентної поведінки, дівчата – до аутоагресії.

1. Визначено, що підлітки з високими девіантними проявами мають статистично значущі відмінності за показниками тривожності, фрустрації, агресії та ригідності порівняно з підлітками, які не демонструють виражених девіантних тенденцій ($p \leq 0,01$).

2. За результатами кореляційного аналізу встановлено тісні взаємозв'язки між різними формами девіантної поведінки та психологічними характеристиками, що підтверджує комплексний характер досліджуваного феномену .

3. Отримані результати створюють підґрунтя для розробки та впровадження програми психологічної корекції девіантної поведінки підлітків, що може стати змістом наступного розділу дипломної роботи.

РОЗДІЛ 3

ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Основні напрямки профілактики та корекції девіантної поведінки в підлітковому віці

Проблема профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків є однією з найбільш актуальних у сучасній психолого-педагогічній науці та практиці [4; 6]. Ефективність роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, значною мірою залежить від правильного розуміння природи цього явища, знання його причин та механізмів формування, а також від адекватного вибору форм, методів та технологій профілактичного та корекційного впливу [3; 18; 23; 24; 31].

Профілактика девіантної поведінки – це система заходів, спрямованих на попередження виникнення та розвитку відхилень у поведінці підлітків, створення умов для їх позитивної соціалізації та особистісного розвитку [3]. Як зазначено в посібнику «Профілактика та корекція відхилень поведінки», профілактика девіантної поведінки серед підлітків – це сукупність методів попередження і недопущення відхилень від соціально позитивної поведінки. Основним змістом у системі соціально-профілактичної роботи є: соціально-педагогічна профілактика, соціально-психологічна допомога та соціальна адаптація і реабілітація [26].

Психологічна корекція (психокорекція) – це доцільно організована система психологічних впливів, спрямованих на зміну визначених особливостей психіки, які відіграють важливу роль у прояві відхилень у поведінці [26]. Корекція девіантної поведінки є соціально-педагогічним та психологічним комплексом взаємопов'язаних, взаємообумовлених операцій та процедур, спрямованих на регуляцію мотивацій, ціннісних орієнтацій, установок і поведінки особистості [6].

У сучасній науці традиційно виділяють три рівні профілактики девіантної поведінки: первинну, вторинну та третинну [4; 6].

Первинна профілактика спрямована на попередження виникнення девіантної поведінки шляхом створення сприятливих умов для розвитку особистості підлітка. Вона охоплює широке коло заходів: формування здорового способу життя, розвиток соціальних навичок, підвищення психологічної грамотності батьків та вчителів, створення безпечного освітнього середовища.

Вторинна профілактика передбачає роботу з підлітками групи ризику – тими, хто вже має окремі прояви девіантної поведінки, але ще не сформував стійких відхилень. Вона включає раннє виявлення проблем, психологічне консультування, соціально-педагогічний супровід, залучення до позитивної діяльності [3; 4].

Третинна профілактика (реабілітація) здійснюється щодо підлітків із сформованими стійкими формами девіантної поведінки. Вона спрямована на попередження рецидивів, корекцію особистісних деформацій, ресоціалізацію та соціальну адаптацію [6; 26].

На основі узагальнення наукової літератури та практики профілактики девіантної поведінки можна виокремити такі ефективні напрямки профілактичної роботи з підлітками [6; 4]:

1. **Інформаційно-просвітницький напрямок** – активне інформування підлітків про наслідки вживання психоактивних речовин, про правові наслідки протиправної поведінки, про здоровий спосіб життя. Цей напрямок реалізується через проведення лекцій, бесід, «круглих столів», поширення наочних матеріалів, використання інтернет-контенту [6].

2. **Правовий напрямок** – роз'яснення правових норм, що стосуються різних аспектів асоціальної поведінки, шляхом залучення фахівців правової сфери та запровадження їх тісної взаємодії з підлітками та їхніми батьками [23, с153-160].

3. **Психолого-педагогічний напрямок** – формування соціальної компетентності, розвиток емоційно-вольової сфери, адекватної самооцінки, комунікативних умінь, навичок конструктивного вирішення конфліктів Як зазначають В.В. Пундєв та Г.П. Басько, профілактика девіантної поведінки у процесі соціалізації підлітків має бути спрямована не лише на усунення ризиків, а й на розвиток внутрішніх ресурсів особистості, формування в неї здатності до саморегуляції, моральної відповідальності та конструктивної взаємодії із соціумом [27].

4. **Організація дозвілля** – формування навичок активного та культурного проведення дозвілля, залучення підлітків до гуртків, секцій, творчих студій, волонтерської діяльності.

5. **Робота з сім'єю** – підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків, корекція стилів сімейного виховання, налагодження дитячо-батьківських стосунків [4].

6. **Створення безпечного освітнього середовища** – формування в школі атмосфери довіри, прийняття та підтримки, запобігання булінгу, розвиток учнівського самоврядування [4].

Психологічна корекція девіантної поведінки підлітків може здійснюватися в різних формах та видах залежно від змісту проблеми, вікових особливостей та індивідуальних характеристик підлітка [6; 38].

За змістом розрізняють корекцію [6]:

- пізнавальної сфери;
- особистості;
- афективно-вольової сфери;
- поведінкових аспектів;
- міжособистісних відносин (внутрішньогрупових, дитячо-батьківських).

За формою роботи розрізняють корекцію [26; 37]:

- **індивідуальну** – передбачає роботу психолога з одним підлітком, що дозволяє врахувати його індивідуальні особливості та глибше опрацювати особистісні проблеми;
- **групову** – дає можливість використовувати ресурс групової взаємодії, розвивати комунікативні навички, отримувати зворотний зв'язок від однолітків;
- **змішану** (індивідуально-групову) – поєднує переваги обох форм.
- За характером управління коригувальними впливами розрізняють [7]:
 - **директивну корекцію** – передбачає чітке структурування процесу, визначення конкретних цілей та завдань;
 - **недирективну корекцію** – ґрунтується на створенні умов для саморозвитку та самозмін особистості.

Психокорекційна робота з підлітками будується на таких основних принципах [26]:

1. Єдність діагностики і корекції – корекційній роботі передують ретельна діагностика, яка дозволяє виявити причини та механізми відхилень.
2. Діяльнісний принцип корекції – основним засобом корекційно-розвивального впливу є активна взаємодія психолога та підлітка.
3. Орієнтація на зону найближчого розвитку – корекційна робота має бути спрямована на формування тих навичок та якостей, які перебувають у процесі становлення.
4. Принцип нормативності – орієнтація при проведенні корекційної роботи на еталони розвитку у підлітковому віці.
5. Врахування системного характеру психічного розвитку – корекційна робота спрямовується на усунення причин відхилень, а не лише на їх наслідки.

У корекційній роботі з підлітками використовуються різноманітні методи, які за класифікацією Н. Гуртовенко поділяються на дві основні групи: педагогічні та психотерапевтичні [6].

Педагогічні методи включають:

- метод громадського впливу (корекція активно-вольових дефектів, корекція страхів, метод ігнорування, метод культури здорового сміху, корекція нав'язливих думок і дій);
- спеціальні або частковопедагогічні методи (корекція недоліків поведінки, корекція нервового характеру);
- метод корекції через працю;
- метод корекції шляхом раціональної організації дитячого колективу.

Психотерапевтичні методи включають:

- навіювання і самонавіювання;
- гіпноз;
- метод переконання;
- психоаналіз.

У практичній роботі з підлітками найбільш ефективними є такі методи та техніки:

- арттерапія – використання образотворчої діяльності для вираження емоцій та опрацювання внутрішніх конфліктів;
- ігрова терапія – моделювання соціальних ситуацій, що дозволяє відпрацювати навички конструктивної поведінки;
- тренінг соціальних навичок – формування комунікативних умінь, навичок вирішення конфліктів, емоційної саморегуляції;
- когнітивно-поведінкова терапія – корекція дисфункціональних думок та установок, що лежать в основі девіантної поведінки;
- сімейне консультування – робота з сімейною системою, корекція стилів виховання.

Таким чином, ми бачимо різноманіття методів та напрямків профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

3.2. Програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків

На основі теоретичного аналізу проблеми та результатів емпіричного дослідження, представлених у розділах 1 та 2, було розроблено програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків (Додаток Д).

Мета програми – створення психолого-педагогічних умов для профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків шляхом розвитку соціально-психологічних компетентностей, формування навичок саморегуляції та конструктивної міжособистісної взаємодії.

Завдання програми:

1. Підвищення рівня психологічної обізнаності підлітків щодо причин та наслідків девіантної поведінки.
2. Розвиток навичок емоційної саморегуляції та подолання стресових ситуацій.
3. Формування адекватної самооцінки та позитивної Я-концепції.
4. Розвиток комунікативних навичок, умінь конструктивно вирішувати конфлікти.
5. Корекція агресивних тенденцій, зниження рівня тривожності та фрустрації.
6. Формування цінностей здорового способу життя та відповідальної поведінки.
7. Підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків та педагогів [4].

Структура програми включає чотири основні блоки, які відповідають структурі психокорекційного комплексу, Н Гуртовенко [6]:

Блок 1. Діагностичний – мета: діагностика особливостей розвитку особистості підлітків, виявлення факторів ризику, визначення індивідуальних корекційних цілей.

Блок 2. Установчий (мотиваційний) – мета: спонукання підлітків до участі в корекційній роботі, зняття тривожності та опору, формування довіри до психолога, створення мотивації до змін.

Блок 3. Корекційно-розвивальний – мета: гармонізація та оптимізація психічного розвитку підлітків, формування соціальних навичок, корекція дезадаптивних форм поведінки.

Блок 4. Оцінювальний – мета: визначення ефективності корекційної роботи, аналіз динаміки змін, закріплення позитивних результатів.

Програма розрахована на 3 місяці (12 тижнів) та включає 24 групові заняття (2 заняття на тиждень по 60-90 хвилин) та 6 індивідуальних консультацій для підлітків, які потребують додаткової уваги, а також 4 семінари для батьків та 2 тренінги для педагогів.

Представимо короткий опис нашої профілактично-корекційної програми за її змістом та блоками.

Блок 1. Діагностичний (1-2 тиждень)

На діагностичному етапі проводиться поглиблене психологічне обстеження підлітків з використанням методик, описаних у розділі 2. Результати діагностики дозволяють:

- визначити індивідуальні особливості кожного підлітка;
- виявити основні форми девіантних проявів;
- встановити психологічні фактори ризику (рівень тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності);
- розробити індивідуальні рекомендації та визначити цілі корекційної роботи.

Результати діагностики обговорюються з підлітком (у формі, що не травмує) та з батьками (на окремій консультації).

Блок 2. Установчий (мотиваційний) (2-3 тиждень)

Мета цього блоку – створити позитивну мотивацію до участі в програмі, сформувати довірливі стосунки з психологом та іншими учасниками групи, зняти захисні реакції.

Основні завдання установчого блоку:

1. Знайомство учасників групи, створення атмосфери довіри та безпеки.
2. Формування групових норм та правил роботи.
3. Актуалізація особистісних ресурсів підлітків.
4. Розвиток рефлексії – усвідомлення власних проблем та потреб у змінах.
5. Формування мотивації до самопізнання та саморозвитку.

Теми занять установчого блоку:

- «Знайомство. Правила нашої групи»
- «Хто я? Який я?» (самопізнання)
- «Мої сильні сторони»
- «Що я хочу змінити у своєму житті?»

Блок 3. Корекційно-розвивальний (4-10 тиждень)

Цей блок є основним і найбільш об'ємним за змістом. Він спрямований на безпосередню корекцію девіантних проявів та розвиток соціально-психологічних компетентностей підлітків. Блок складається з кількох тематичних модулів.

Модуль 1. Емоційна саморегуляція (заняття 5-8)

Мета: розвиток навичок розпізнавання та управління власними емоційними станами, зниження рівня тривожності, агресії та фрустрації.

Теми занять:

- «Емоції та почуття: що я відчуваю?» (розпізнавання емоцій)
- «Як подолати гнів та агресію?» (техніки керування агресивними імпульсами)
- «Що робити з тривогою?» (релаксаційні техніки, дихальні вправи)
- «Стрес у моєму житті: як його подолати?» (навички стрес-менеджменту)

Використовуються техніки арт-терапії, дихальні вправи, елементи тілесно-орієнтованої терапії, когнітивне переструктурування.

Модуль 2. Комунікативна компетентність (заняття 9-12)

Мета: розвиток навичок ефективного спілкування, конструктивного вирішення конфліктів, емпатії.

Теми занять:

- «Як слухати і чути?» (активне слухання).
- «Конфлікт – це добре чи погано?» (стратегії поведінки в конфлікті).
- «Як сказати «ні» і відстояти свої кордони?» (асертивна поведінка).
- «Співпереживання: що це і навіщо воно?» (розвиток емпатії).

Використовуються рольові ігри, групові дискусії, аналіз ситуацій, тренінгові вправи.

Модуль 3. Формування відповідальної поведінки (заняття 13-16)

Мета: формування навичок відповідального ставлення до власного здоров'я та життя, профілактика адиктивної поведінки.

Теми занять:

- «Що таке залежність?» (види залежностей, механізми формування)
- «Міфи та правда про алкоголь, наркотики, тютюн» (інформування про наслідки)
- «Здоровий спосіб життя – мій вибір» (формування цінності здоров'я)
- «Відповідальність за своє життя» (розвиток внутрішнього локусу контролю)

Використовуються інтерактивні лекції, перегляд та обговорення відеоматеріалів, мозковий штурм, групові проекти.

Модуль 4. Розвиток особистісних ресурсів (заняття 17-20)

Мета: підвищення самооцінки, формування позитивної Я-концепції, розвиток цілепокладання та планування майбутнього.

Теми занять:

- «Я – унікальний» (усвідомлення власної цінності та неповторності)
- «Мої досягнення та успіхи» (підтримка позитивної самооцінки)
- «Моє майбутнє: цілі та плани» (навички цілепокладання)
- «Моя група підтримки» (розвиток соціальних зв'язків)

Використовуються техніки позитивної психології, проєктивні методики, вправи на візуалізацію майбутнього.

Блок 4. Оцінювальний (11-12 тиждень)

Мета: аналіз ефективності проведеної роботи, закріплення позитивних змін, завершення групового процесу [7].

Завдання оцінювального блоку:

1. Проведення підсумкової діагностики (повторне тестування).
2. Аналіз динаміки змін за досліджуваними показниками.
3. Рефлексія учасниками отриманого досвіду та особистісних змін.
4. Планування подальшого саморозвитку.
5. Завершення групових стосунків, прощання.

Теми занять оцінювального блоку:

- «Що змінилося в мені?» (рефлексія змін).
- «Мої плани на майбутнє» (закріплення позитивних намірів).
- «До побачення, група!» (завершення роботи).

Ефективність корекційної роботи з підлітками значно підвищується за умови залучення їхнього найближчого соціального оточення – батьків та педагогів [26].

Робота з батьками включає:

1. Індивідуальне консультування батьків за результатами діагностики їхніх дітей.
2. Групові семінари-тренінги на теми:
 - «Особливості підліткового віку» (психологічна просвіта);
 - «Стилі сімейного виховання та їх вплив на поведінку дитини» (корекція виховних підходів);
 - «Як налагодити діалог з підлітком?» (розвиток комунікативних навичок);
 - «Підтримка дитини в складних життєвих ситуаціях» (формування ресурсного середовища).

Робота з педагогами включає:

1. Тренінг «Профілактика професійного вигорання та ефективна взаємодія з підлітками».
2. Семінар «Психолого-педагогічні аспекти роботи з підлітками групи ризику».
3. Консультативна підтримка педагогів у складних випадках взаємодії з девіантними підлітками.

3.3. Аналіз ефективності проведеної профілактично-корекційної роботи

Для оцінювання ефективності розробленої програми було проведено порівняльне дослідження з використанням контрольних замірів до початку та після завершення програми. У дослідженні взяли участь 20 підлітків (експериментальна група), які демонстрували високі показники девіантної поведінки за результатами діагностики (розділ 2). Також було сформовано контрольну групу з 20 підлітків з аналогічними показниками, які не брали участі в корекційній програмі.

Для оцінювання динаміки змін використовувалися ті самі методики, що й на констатувальному етапі дослідження [2; 7]:

- методика «Визначення схильності до відхиляючої поведінки»;
- Опитувальник «Діагностика схильності до девіантної поведінки» як авторський адаптований український варіант опитувальника (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність) (адаптований варіант);
- методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (Н.Рибалка) [30].

Статистична обробка результатів здійснювалася з використанням t -критерію Стюдента для порівняння середніх значень у експериментальній та контрольній групах.

Результати порівняльного аналізу показників девіантної поведінки в експериментальній та контрольній групах представлені в таблиці 3.1.

Як свідчать дані таблиці 3.1, в експериментальній групі після участі в корекційній програмі відбулося статистично значуще зниження всіх досліджуваних показників девіантної поведінки ($p \leq 0,05$). Найбільш виражена позитивна динаміка спостерігається за показниками агресії (зниження на 33,3%), схильності до адиктивної поведінки (зниження на 33,9%), тривожності (зниження на 33,8%) та фрустрації (зниження на 35,9%).

Таблиця 3.1

Динаміка показників девіантної поведінки в експериментальній та контрольній групах ($M \pm \sigma$)

Показник	Експериментальна група (n=20)		Контрольна група (n=20)	
	До програми	Після програми	До програми	Після періоду
Схильність до агресії (А.Орел)	7,8 $\pm$ 2,4	5,2 $\pm$ 1,9*	7,6 $\pm$ 2,5	7,4 $\pm$ 2,6
Схильність до адиктивної поведінки	6,2 $\pm$ 2,6	4,1 $\pm$ 1,8*	6,0 $\pm$ 2,7	5,9 $\pm$ 2,5
Схильність до делінквентності	5,4 $\pm$ 2,3	3,5 $\pm$ 1,6*	5,3 $\pm$ 2,4	5,1 $\pm$ 2,3
Тривожність	14,2 $\pm$ 2,8	9,4 $\pm$ 2,5*	13,9 $\pm$ 2,9	13,5 $\pm$ 3,0
Фрустрація	12,8 $\pm$ 3,1	8,2 $\pm$ 2,4*	12,5 $\pm$ 3,2	12,3 $\pm$ 3,1
Агресія (за другою методикою)	15,4 $\pm$ 3,0	9,8 $\pm$ 2,6*	15,1 $\pm$ 3,2	14,8 $\pm$ 3,3
Ригідність	11,5 $\pm$ 2,9	8,9 $\pm$ 2,3*	11,3 $\pm$ 3,0	11,1 $\pm$ 2,9
Інтегральний показник агресивності	32,4 $\pm$ 9,8	24,1 $\pm$ 8,5*	31,8 $\pm$ 10,1	31,2 $\pm$ 9,9
Інтегральний показник конфліктності	29,6 $\pm$ 9,2	22,4 $\pm$ 8,1*	28,9 $\pm$ 9,5	28,5 $\pm$ 9,3

Примітка: відмінності між показниками «до» та «після» статистично значущі при $p \leq 0,05^*$

У контрольній групі, де підлітки не брали участі в корекційній програмі, статистично значущих змін за жодним з показників не відбулося. Це підтверджує, що позитивні зміни в експериментальній групі є результатом саме проведеної корекційної роботи.

Аналіз динаміки розподілу підлітків експериментальної групи за рівнями схильності до девіантної поведінки представлений у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Розподіл підлітків експериментальної групи за рівнями схильності до девіантної поведінки до та після програми (n=20)

Шкала	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	До	Після	До	Після	До	Після
Схильність до агресії	9 (45%)	3 (15%)*	8 (40%)	9 (45%)	3 (15%)	8 (40%)*
Схильність до адиктивної поведінки	7 (35%)	2 (10%)*	9 (45%)	8 (40%)	4 (20%)	10 (50%)*
Схильність до делінквентності	5 (25%)	1 (5%)*	9 (45%)	7 (35%)	6 (30%)	12 (60%)*
Високий рівень тривожності	11 (55%)	4 (20%)*	—	—	—	—
Високий рівень агресії	10 (50%)	3 (15%)*	—	—	—	—

Примітка: відмінності статистично значущі при $p \leq 0,05^*$

Як видно з таблиці 3.2, після участі в корекційній програмі кількість підлітків з високим рівнем схильності до агресії зменшилася з 45% до 15% (на 30%), кількість підлітків з високим рівнем схильності до адиктивної поведінки

– з 35% до 10% (на 25%), кількість підлітків з високим рівнем делінквентних нахилів – з 25% до 5% (на 20%). Водночас значно збільшилася кількість підлітків з низьким рівнем цих показників.

Особливо показовою є динаміка змін за показниками тривожності та агресії – кількість підлітків з високим рівнем тривожності зменшилася з 55% до 20%, а з високим рівнем агресії – з 50% до 15%.

На основі наших спостережень, а також бесід з вчителями та батьками, ми можемо відмітити, що окрім кількісних змін, у підлітків експериментальної групи спостерігалися також якісні зміни в поведінці та ставленні до себе й оточуючих.

Ми помітили, що підвищення рівня самосвідомості та рефлексії – підлітки стали більш усвідомлено ставитися до власних емоційних станів та вчинків, здатні аналізувати причини своєї поведінки.

Відмічається також розвиток навичок саморегуляції – учасники програми опанували конкретні техніки управління гнівом, подолання тривоги, релаксації, що дозволило їм більш ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями, покращення комунікативних навичок – підлітки стали більш відкритими у спілкуванні, навчилися висловлювати свої почуття вербально, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації.

Також проведені заняття сприяли формуванню позитивної самооцінки – учасники програми почали більш позитивно сприймати себе, усвідомлювати свої сильні сторони та ресурси. У багатьох підлітків відбулося переосмислення цінностей, формування орієнтації на здоровий спосіб життя, відповідальну поведінку.

Отже, проведене дослідження ефективності програми профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків дозволяє зробити наступні висновки:

1. Розроблена програма є ефективною щодо зниження рівня девіантних проявів у підлітків – в експериментальній групі відбулося статистично значуще зниження показників схильності до агресії, адиктивної та делінквентної поведінки, а також тривожності, фрустрації, ригідності ($p \leq 0,05$).

2. У контрольній групі, де корекційна робота не проводилася, статистично значущих змін не відбулося, що підтверджує дієвість саме запропонованої програми.

3. Найбільш виражений корекційний ефект досягнуто за показниками агресії (зниження на 33,3%) та тривожності (зниження на 33,8%), що свідчить про адекватний вибір методів та технік для роботи з цими проявами.

4. Кількість підлітків з високим рівнем схильності до агресії зменшилася з 45% до 15%, до адиктивної поведінки – з 35% до 10%, до делінквентної поведінки – з 25% до 5%.

5. Отримані результати підтверджують необхідність впровадження подібних програм у практику роботи психологічних служб загальноосвітніх шкіл та спеціалізованих центрів.

На основі проведеного дослідження нами було також сформульовано наступні практичні рекомендації:

Для психологічних служб загальноосвітніх шкіл: впровадити систему ранньої діагностики схильності до девіантної поведінки з використанням описаних методик; організувати систематичну корекційно-профілактичну роботу з підлітками групи ризику за розробленою програмою; забезпечити психологічний супровід підлітків з девіантними проявами.

Для вчителів та класних керівників: враховувати індивідуальні та вікові особливості підлітків; створювати в класі атмосферу психологічної безпеки та прийняття; своєчасно виявляти ознаки шкільної дезадаптації; будувати взаємодію з підлітками на засадах поваги та співпраці.

Для батьків: підвищувати психолого-педагогічну компетентність щодо особливостей підліткового віку; дотримуватися демократичного стилю виховання з поєднанням підтримки та розумної вимогливості; забезпечувати емоційний контакт з дитиною; своєчасно звертатися до шкільного психолога при появі перших ознак девіантної поведінки.

Для органів місцевого самоврядування: сприяти розвитку мережі позашкільних закладів (гуртків, секцій, студій) для організації змістовного

дозвілля підлітків; підтримувати програми психологічної підтримки сімей та підлітків, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Висновки до третього розділу

1. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків є комплексною проблемою, яка потребує системного підходу, що враховує біологічні, психологічні та соціальні фактори ризику.

2. Основними напрямками профілактичної роботи є: інформаційно-просвітницький, правовий, психолого-педагогічний, організація дозвілля, робота з сім'єю, створення безпечного освітнього середовища.

3. Психологічна корекція девіантної поведінки ґрунтується на принципах єдності діагностики і корекції, діяльнісному підході, орієнтації на зону найближчого розвитку, системності.

4. Розроблена програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків включає діагностичний, установчий, корекційно-розвивальний та оцінювальний блоки. Корекційно-розвивальний блок складається з чотирьох модулів: емоційна саморегуляція, комунікативна компетентність, відповідальна поведінка, розвиток особистісних ресурсів.

5. Результати оцінювання ефективності програми засвідчили її дієвість: в експериментальній групі відбулося статистично значуще зниження показників схильності до агресії, адиктивної та делінквентної поведінки, тривожності, фрустрації, ригідності ($p \leq 0,05$), тоді як у контрольній групі значущих змін не відбулося.

6. Отримані результати підтверджують доцільність впровадження розробленої програми в практику роботи психологічних служб загальноосвітніх навчальних закладів та спеціалізованих центрів соціально-психологічної допомоги.

ВИСНОВКИ

У проведеному дослідженні на основі теоретичного аналізу наукової літератури, емпіричного вивчення та апробації корекційної програми було сформульовано наступні висновки:

1. Девіантна поведінка є складним багатовимірним психолого-педагогічним феноменом, який визначається як система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим, моральним, етичним та естетичним нормам. Вона супроводжується соціальною дезадаптацією та має вікову й індивідуальну своєрідність. Підлітковий вік є найбільш сенситивним періодом для виникнення девіантних форм поведінки, що підтверджується високими показниками поширеності девіацій у цій віковій групі. Це зумовлено поєднанням біологічних (гормональна перебудова), психологічних (акцентуації характеру, підліткові реакції емансипації, групування, опозиції) та соціальних (сімейне неблагополуччя, шкільна дезадаптація, вплив найближчого оточення) факторів.

2. Формування девіантної поведінки підлітків є багатофакторним процесом. Серед біологічних факторів найбільш значущими є гормональні зміни пубертатного періоду, патології центральної нервової системи, генетична спадковість. Психологічні фактори включають акцентуації характеру (епілептоїдні, гіпертимні, нестійкі, істероїдні), інфантилізм, неадекватну самооцінку, підвищений рівень тривожності, підліткові поведінкові реакції. Соціальні фактори охоплюють сімейне неблагополуччя (неповні, асоціальні, конфліктні, дизфункціональні сім'ї, помилки виховання), шкільну дезадаптацію (труднощі в навчанні, конфлікти з вчителями, булінг), несприятливі соціально-економічні умови (зниження життєвого рівня, майнове розшарування, доступність психоактивних речовин) та соціально-культурні фактори (поширення кримінальної субкультури, пропаганда насильства).

3. У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації девіантної поведінки. Найбільш поширеною є класифікація, яка виділяє: делінквентну

(протиправну), адиктивну (залежну), патохарактерологічну (зумовлену акцентуаціями характеру), психопатологічну (прояви психічних розладів) поведінку та поведінку на основі гіперздібностей. За формами прояву найчастіше зустрічаються агресія, аутоагресія та суїцидальна поведінка, зловживання психоактивними речовинами, порушення харчової поведінки, сексуальні девіації, комунікативні девіації, надцінні захоплення. Різні типи девіантної поведінки можуть поєднуватися в особистості підлітка, що вимагає комплексного діагностичного підходу.

4. Результати емпіричного дослідження, проведеного на вибірці з 60 підлітків віком 13-15 років, показали, що найбільш поширеною формою девіантної поведінки є схильність до агресії та насильства – високий рівень виявлено у 20,0% досліджуваних. Схильність до подолання норм і правил мають 15,0%, схильність до адиктивної поведінки – 15,0%, схильність до делінквентної поведінки – 11,6%, схильність до самоушкоджуючої поведінки – 11,7%.

Встановлено статистично значущі гендерні відмінності: хлопці демонструють вищі показники за шкалами схильності до агресії та насильства (7,4 проти 5,2; $p \leq 0,05$) та делінквентної поведінки (4,8 проти 3,5; $p \leq 0,0$), що відповідає загальновідомим даним про більшу схильність чоловічої статі до зовнішньої агресії та правопорушень. Дівчата мають вищі показники за шкалою самоушкоджуючої поведінки (5,8 проти 4,1; $p \leq 0,05$), що вказує на більшу схильність дівчат-підлітків – учасниць дослідження до аутоагресивних форм девіантної поведінки.

Діагностика психологічних характеристик виявила, що 40% досліджуваних підлітків мають високий або дуже високий рівень тривожності, 33,3% – високий або дуже високий рівень фрустрації та агресії. Це свідчить про значну поширеність психологічного неблагополуччя в шкільному підлітковому середовищі, яке виступає фактором ризику та є наслідком девіантної поведінки.

5. Кореляційний аналіз виявив тісні статистично значущі зв'язки між різними формами девіантної поведінки та психологічними характеристиками.

Найсильніший позитивний кореляційний зв'язок виявлено між схильністю до агресії та показником агресії за методикою щодо агресивності та конфліктності ($r = 0,62$; $p \leq 0,01$), а також між схильністю до самоушкоджуючої поведінки та тривожністю ($r = 0,53$; $p \leq 0,01$). Це підтверджує загальновідомий дослідницький результат, що агресія є центральним компонентом девіантної поведінки, а тривожність – ключовим фактором ризику аутоагресивних проявів.

Порівняльний аналіз груп підлітків з високими та низькими девіантними проявами засвідчив наявність статистично значущих відмінностей ($p \leq 0,01$) за всіма досліджуваними показниками: тривожністю (14,7 проти 8,3), фрустрацією (13,2 проти 6,8), агресією (15,8 проти 7,1), ригідністю (12,4 проти 8,5). Підлітки з високими девіантними проявами характеризуються значно вищими рівнями цих психологічних характеристик, що підтверджує теоретичні положення про їх роль у генезі девіантної поведінки.

6. Теоретичний аналіз показав, що профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків потребує комплексного системного підходу, який враховує біологічні, психологічні та соціальні фактори ризику. Основними напрямками профілактичної роботи є: інформаційно-просвітницький, правовий, психолого-педагогічний, організація дозвілля, робота з сім'єю, створення безпечного освітнього середовища. Ефективна психологічна корекція ґрунтується на принципах єдності діагностики і корекції, діяльнісному підході, орієнтації на зону найближчого розвитку, системності.

7. Розроблена та впроваджена програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків включає діагностичний, мотиваційний (настановчий), корекційно-розвивальний та оцінювальний блоки. Корекційно-розвивальний блок складається з чотирьох модулів: емоційна саморегуляція, комунікативна компетентність, формування відповідальної поведінки (профілактика адикцій) та розвиток особистісних ресурсів. Програма розрахована на 3 місяці (12 тижнів) та включає 24 групові заняття, 6 індивідуальних консультацій для підлітків, 4 семінари для батьків та 2 тренінги для педагогів.

8. Результати оцінювання ефективності програми засвідчили її дієвість. В експериментальній групі (20 підлітків) після участі в програмі відбулося статистично значуще зниження всіх досліджуваних показників ($p \leq 0,05$): схильність до агресії знизилася на 33,3% (з 7,8 до 5,2 балів), схильність до адиктивної поведінки – на 33,9% (з 6,2 до 4,1), схильність до делінквентності – на 35,2% (з 5,4 до 3,5), тривожність – на 33,8% (з 14,2 до 9,4), фрустрація – на 35,9% (з 12,8 до 8,2), ригідність – на 22,6% (з 11,5 до 8,9). У контрольній групі (20 підлітків), де корекційна робота не проводилася, статистично значущих змін не відбулося [3; 7].

9. Кількість підлітків з високим рівнем схильності до агресії в експериментальній групі зменшилася з 45% до 15% (на 30%), до адиктивної поведінки – з 35% до 10% (на 25%), до делінквентної поведінки – з 25% до 5% (на 20%). Кількість підлітків з високим рівнем тривожності зменшилася з 55% до 20% (на 35%), з високим рівнем агресії – з 50% до 15% (на 35%). Окрім кількісних змін, спостерігалися якісні зміни: підвищення рівня самосвідомості та рефлексії, розвиток навичок саморегуляції, покращення комунікативних навичок, формування позитивної самооцінки, зміна ціннісних орієнтацій.

10. Подальші наукові розвідки у цьому напрямку можуть бути спрямовані на: вивчення гендерних особливостей девіантної поведінки підлітків; дослідження впливу цифрового середовища та соціальних мереж на формування девіантних проявів; розробку та валідацію нових психодіагностичних методик для раннього виявлення схильності до девіацій; вивчення ефективності різних психологічних, едукативних й психотерапевтичних підходів у корекції девіантної поведінки; адаптацію зарубіжних програм профілактики до українських реалій з урахуванням соціокультурних особливостей та наслідків воєнного стану.

Отже, поставлені в роботі завдання виконано, мету дослідження досягнуто. Результати роботи можуть бути використані в практичній діяльності психологів, соціальних педагогів, вчителів загальноосвітніх шкіл, а також у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : метод. посіб. Київ : Україна, 2019. 132 с.
2. Андрусишин Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 69. С. 36-41. URL:: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.1>.
3. Берегова Н., Шеремет А. Девіантна поведінка у підлітків: причини, прояви, шляхи профілактики та корекції. *Psychology Travelogs*. 2025. № 1. С. 127–136. URL: <https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-14>.
4. Гарасимів Т.З. Правовий механізм профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 86 (1). С. 257-263. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.33>
5. Голярдик Н. Соціально-психологічні характеристики девіантної поведінки підлітка. *Modern engineering and innovative technologies*. 2023. DOI: [10.30890/2567-5273.2025-42-04-060](https://doi.org/10.30890/2567-5273.2025-42-04-060)
6. Гуртовенко Н. В. Концептуальна модель психолого-педагогічної корекції особистості з девіантним стереотипом поведінки в підлітковому віці. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»* 2025. № 7. <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2025-1.05>
7. Демічева А. В. Соціально-психологічні чинники делінквентної поведінки неповнолітніх. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 102–109.
8. Долинська Л. В., Максимчук Н. П. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Каравела, 2018. 240 с.
9. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. № 2558-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 24.05.2026).

10. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2021. № 3 (22). С. 109–122.
11. Ковальчук З. Я. Психологічна діагностика схильності до девіантної поведінки в підлітковому віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Психологія*. 2022. № 1. С. 52–60.
12. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
13. Кузікова С. Б., Лукомська С. О. Психологічні особливості адаптації та девіантної поведінки підлітків в умовах війни *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія* 2025. № 1. URL: <https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-1-4>
14. Кутовий К.П., Аршава І.О. Ціннісні орієнтації старшокласників з різним рівнем схильності до девіантної поведінки. *Journal of psychology research*. 2019. Т. 25 (8). С. 41-48.
15. Лазор К.П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 72-76.
16. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : підручник. Київ : Либідь, 2019. 520 с.
17. Михайлишин У.Б. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків у сім'ях із різними стилями виховання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 3. С. 152–167.
18. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. Київ : ВіАн, 2017. 352 с.
19. Пилипчак О., Раєвська Я. Формування навичок соціальної відповідальності у підлітків з девіантними проявами. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2025. №1 (66). С. 91–97. URL: <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2025.1.13>
20. Пріб Г. А. Соціально-психологічні особливості формування самосвідомості підлітків з адиктивною поведінкою у конфліктних родинах. *Psychological journal*. 2019. Т. 5. Вип. 12. С. 182–193.

21. Психологія девіантної поведінки: навч.посіб./ О.І. Бондарчук, Т.М. Вакуліч. К.: Наук. Світ., 2020. 230 с.
22. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.
23. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини. Навчальний посібник. За заг. ред. д. юр. н., доцента Д. В. Швеця. Харків: ХНУВС, 2020. 284 с.
24. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики : Наказ М-ва соц. політики України від 10.09.2015 № 912 [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15> (дата звернення: 24.05.2026).
25. Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 25.06.2020 № 488 [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-20> (дата звернення: 24.05.2026).
26. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с
27. Пундєв В.В., Басько Г.П. Психолого-педагогічні аспекти профілактики девіантної поведінки у процесі соціалізації підлітків. *Modern Humanities*. 2025. № 4. URL: <https://doi.org/10.32782/3041-2005/2025-4.26>.
28. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. С. Лобанова, Л. В. Калашнікова. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
29. Романенко О. В. Психологічна складова в діяльності працівника ювенальної превенції. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 29-36.
30. Рибалка Н. В. Психологічні особливості схильності до адиктивної поведінки в юнацькому віці : кваліфікаційна робота / Чорноморський

національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2023. 89 с. Додаток А – Методика «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевича.

31. Русіна С., Нікоряк Р. Оптимізація психокорекційної роботи серед підлітків з девіантною поведінкою. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2025. № 1. С.59-61. URL: <https://doi.org/10.24061/2411-6181.1.2025.436>

32. Свідовська В. Адиктивна поведінка підлітків як проблема наукового дослідження. *Вісник Львівського університету*. 2020. Вип. 6. С. 108–114.

33. Синьов В. М., Помиткін Е. О. Психологічні особливості профілактики девіантної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2021. № 6. С. 24–31.

34. Тюханова, М. Особливості стратегій подолання труднощів підлітків з девіантною поведінкою. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*, 2025 (79), 71–76. URL: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2025-79-10>.

35. Цільмак О. М. Головні ознаки дромоманії у дітей та критерії їх діагностики працівниками відділу ювенальної превенції національної поліції. *Право і Безпека*. 2016. № 3 (62). С. 159–164.

36. Чайковська О.М. Психологія конфліктності молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки: монографія. Київ. : КНТ, 2018. 166 с.

37. Яковенко С. І. Психологія формування кримінальної субкультури та її вплив на особистість. *Юридична психологія*. 2019. № 2. С. 67–74.

38. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. Київ : Вища школа, 2017. 382 с.

39. Shydelko A. et al. Prerequisites for the Formation of Sexual Perversions in Modern Youth: Research Results. *Brain*. [Edusoft.ro](https://brain.edusoft.ro), 2025. URL: <https://brain.edusoft.ro/news/tag/behavioral-research/#primary>

40. Veselov M., Merdov S., Kolomoiets O., Veselovska N., Horbach-Kudria I. Effectiveness of Special Juvenile Crime Prevention Programmes. *Pakistan Journal of Criminology*. Vol. 16, No. 03, 2024. P. 991-1006

ДОДАТКИ

до кваліфікаційної роботи на тему:

**«Девіантна поведінка підлітків: поняття, причини, класифікація,
діагностика та корекція»**

ЗМІСТ ДОДАТКІВ

Додаток А – Методика «Визначення схильності до відхиляючої поведінки» (українська адаптація О. Чайковська)

Додаток Б – Опитувальник «Діагностика схильності до девіантної поведінки» як авторський адаптований український варіант опитувальника. (адаптований варіант)

Додаток В – Методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (українська адаптація, <https://vseosvita.ua>);

Додаток Г – Методика «Схильність до залежної поведінки» (українська адаптація Н. Рибалка)

Додаток Д – Програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків (повний опис)

ДОДАТОК А

Методика «Визначення схильності до відхиляючої поведінки» (українська адаптація О. Чайковська)

Призначення: Методика призначена для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється. Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється.

Віковий діапазон: 12-18 років

Час виконання: 15-20 хвилин

Форма проведення: індивідуальна або групова

Інструкція для досліджуваного

«Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи вірно дане твердження стосовно вас. Якщо вірно – поставте у бланку відповідей поряд з номером твердження знак «+» (або 1), якщо невірно – знак «-» (або 0). Якщо вам важко відповісти, постарайтеся вибрати варіант, який більше відповідає вашій думці. Не обмірковуйте відповіді дуже довго, важлива ваша перша реакція».

Текст опитувальника

1. Я схильний(-а) очікувати від людей найгіршого.
2. Я легко можу позичити гроші у друзів, якщо мені щось сильно захочеться купити.
3. Я вважаю за краще мати друзів, які вміють цікаво розповідати, ніж тих, хто вміє слухати.
4. Я завжди стримую свої обіцянки.
5. Я часто змінюю своїх друзів.
6. Я не відмовляюся допомогти іншій людині, якщо це не вимагає багато часу.

7. Я можу залишити вдома важливу справу, якщо побачу, що по телевізору показують цікавий фільм.
8. Я завжди готовий вислухати іншого.
9. Я можу збрехати, якщо це допоможе мені отримати те, що я хочу.
10. Іноді мені дуже хочеться образити іншу людину.
11. У дитинстві я міг вдарити свого однолітка без особливих причин.
12. Коли я сідаю грати в комп'ютерну гру або дивлюся фільм, я часто забуваю про те, що мені потрібно щось зробити по дому (або зробити уроки).
13. Я часто погоджуюся з іншими, щоб зберегти хороші стосунки.
14. Іноді я можу запізнитися на зустріч, навіть якщо знаю, що мене чекають.
15. Я схильний швидко змінювати свої захоплення.
16. Я дотримуюся правил поведінки в транспорті.
17. Коли я сердитий, то часто вдаюся до образливих висловів.
18. Я відкладаю на завтра те, що можна зробити сьогодні.
19. Я часто кидаю розпочату справу, не закінчивши її.
20. Мені подобаються гострі відчуття (швидка їзда, стрибки з висоти тощо).
21. Я можу образитися на людину за те, що вона висловила справедливу, на мою думку, критику на мою адресу.
22. Я можу вдатися до фізичної сили, щоб покарати кривдника.
23. Вважаю, що будь-якими засобами потрібно відстоювати свою думку.
24. Мені подобаються компанії, де всі один до одного добре ставляться.
25. Я можу накричати на людину, якщо вона мені не подобається.
26. Я завжди поступаюся місцем у транспорті людям похилого віку.
27. Буває, що я наполягаю на своєму, навіть якщо співрозмовник не може мене почути.
28. Важко знайти таку справу, яка б мене захопила надовго.
29. Я гостро реагую на зауваження на мою адресу.

30. Я можу образити того, хто мені неприємний.
31. Мені подобається дразнити тварин.
32. Мені подобається іноді випити.
33. Я міг би ризикнути заради того, що мені дуже хочеться.
34. Мені байдуже, що про мене думають інші.
35. Коли мене щось не влаштовує, я часто скандалю.
36. Я ображаюся на жарти, спрямовані на мене.
37. Я часто сумую, нудьгую.
38. У компанії я часто буваю ініціатором конфліктів.
39. Я здатний на брутальні жарти над тими, хто мені неприємний.
40. Я можу штовхнути людину, якщо вона мене дратує.
41. Я можу випити, якщо мені погано або просто так.
42. Я люблю сперечатися, навіть якщо тема не дуже важлива.
43. Коли я злюся, я часто ламаю предмети, які потрапляють під руку.
44. Я думаю, що алкоголь у невеликих кількостях може допомогти розслабитися.
45. Я можу зробити операцію, яка б допомогла мені змінити зовнішність (якщо б вона була не дуже дорогою).
46. Я вважаю, що деякі правила можна порушувати, якщо цього хочеться.
47. Я часто роблю необдумані вчинки.
48. Я міг би спробувати наркотики, щоб відчувати незвичайні відчуття.
49. Я міг би без особливих докорів совісті обдурити людину.
50. Я можу образитися навіть на незначний жарт на свою адресу.
51. Я часто роблю щось під впливом хвилинного настрою.
52. Мені подобаються ігри, де потрібно ризикувати.
53. Я можу вдарити людину, якщо вона мене сильно образить.
54. Я часто пропускаю заняття без поважної причини.
55. Я часто вживаю в своїй мові нецензурні вирази.
56. Я люблю з ким-небудь посваритися.

57. Я міг би взяти річ, що сподобалася, без дозволу.
58. Я можу порушити правила дорожнього руху, якщо дуже поспішаю.
59. Я можу образити того, хто слабший за мене.
60. Я можу без особливих причин сказати гидоту людині.

Бланк відповідей

№	Відп овідь	Відп овідь	Відп овідь	Відп овідь	Відп овідь
1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8

№	Відп овідь	Відп овідь	Відп овідь	Відп овідь	Відп овідь
9	9	9	9	9	9
0	0	0	0	0	0

Прізвище _____ та ім'я: _____

Вік: _____

Клас: _____

Дата проведення: _____

Ключі для обробки результатів

Шкала 1. Схильність до подолання норм і правил (СПН):

«Так»: № 2, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 28, 33, 34, 37, 38, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 60.

«Ні»: № 1, 3, 4, 6, 8, 11, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 39, 40, 42, 43, 45, 50, 53, 55.

Шкала 2. Схильність до адиктивної поведінки (САП):

«Так»: № 2, 12, 15, 18, 20, 32, 33, 34, 37, 41, 44, 47, 48, 51, 52.

«Ні»: № 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60.

Шкала 3. Схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (ССП):

«Так»: № 10, 17, 21, 29, 31, 32, 33, 34, 37, 41, 44, 45, 47, 48, 51, 52, 53, 55.

«Ні»: № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 46, 49, 50, 54, 56, 57, 58, 59, 60.

Шкала 4. Схильність до агресії та насильства (САН):

«Так»: № 9, 11, 17, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 50, 53,

56, 59, 60.
 «Ні»: № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 24, 26, 28, 32, 33, 34, 37, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 58.

Шкала 5. Вольовий контроль емоційних реакцій (ВК):
 «Так»: № 24, 26, 28.
 «Ні»: № 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60.

Шкала 6. Схильність до делінквентної поведінки (СДП):
 «Так»: № 18, 26, 47, 54, 57.
 «Ні»: № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60.

Інтерпретація результатів

Рівень	Рів	Си	%	Інтерпретація
Високий	7 і більше	7 і більше балів	60-100%	Високий контроль емоційних реакцій
Середній	3-6	3-6 балів	20-60%	Помірна вираженість схильності
Низький	0-2	0-2 бали	0-20%	Відсутність або слабка вираженість схильності

Примітка: За шкалою «Вольовий контроль емоційних реакцій» високий рівень (7 і більше балів) свідчить про добре розвинений контроль, низький рівень (0-2 бали) – про недостатній контроль.

ДОДАТОК Б

Опитувальник «Діагностика схильності до девіантної поведінки як авторський адаптований український варіант опитувальника. Методика діагностики схильності до девіантної поведінки (адаптований варіант)

Призначення: Методика призначена для виявлення схильності підлітків до різних форм девіантної поведінки. Опитувальник дозволяє оцінити рівні тривожності, фрустрації, агресії та ригідності як показників, що корелюють із девіантними проявами.

Віковий діапазон: 12-17 років

Час виконання: 10-15 хвилин

Інструкція для досліджуваного

«Вам пропонується ряд тверджень, які стосуються різних сторін вашого життя та характеру. Оцініть кожне твердження за наступною шкалою:

- **2 бали** – твердження повністю підходить для опису вас;
- **1 бал** – твердження не зовсім підходить для опису вас;
- **0 балів** – твердження зовсім не підходить для опису вас.

Відповідайте щиро, довго не замислюючись над питаннями».

Текст опитувальника

1. Я часто відчуваю напругу і тривогу з невизначених причин.
2. Мене дратують дрібні перешкоди на шляху до досягнення мети.
3. Я вважаю, що найкращий спосіб захистити себе – це напасти першим.
4. Мені важко змінити свою думку, навіть якщо мені наводять переконливі докази.
5. У мене часто буває поганий настрій без видимих причин.
6. Я гостро реауюю на невдачі та несправедливість.
7. Я можу вдарити людину, якщо вона мене образить.

8. Мені важко переключатися з однієї справи на іншу.
9. Я часто хвилююся через те, що може статися в майбутньому.
10. Я легко втрачаю самовладання, коли стикаюся з труднощами.
11. Мені подобається сперечатися, навіть якщо я неправий.
12. Мені важко звикати до нових умов (нова школа, нові вчителі тощо).
13. У мене часто буває безсоння через тривожні думки.
14. Я часто відчуваю розчарування в житті.
15. Я можу образити того, хто слабший за мене.
16. Мені важко змінювати свої звички.
17. Я часто боюся зробити помилку.
18. Я часто відчуваю, що життя несправедливе до мене.
19. Я можу накричати на людину, навіть якщо це незнайома людина.
20. Я важко приймаю нове, не перевірене часом.
21. Я часто відчуваю неспокій і не можу знайти собі місця.
22. Я часто відчуваю роздратування через дрібниці.
23. Мені подобається командувати іншими.
24. Мені важко сприймати критику на свою адресу.
25. У мене часто виникає відчуття, що ось-ось станеться щось погане.
26. Я часто впадаю у відчай через незначні невдачі.
27. Я можу зламати або пошкодити річ, яка мені не подобається.
28. Я важко відходжу після образ.
29. Я дуже переживаю через оцінки в школі.
30. Мені важко справлятися з життєвими труднощами.
31. Я можу застосувати фізичну силу для досягнення своєї мети.
32. Мені важко змінювати свої плани, навіть якщо обставини змінилися.
33. Я часто червонію і хвилююся в присутності незнайомих людей.
34. Мене легко вивести з рівноваги.
35. Я часто сварюся з батьками та вчителями.
36. Я довго не можу заспокоїтися після конфлікту.

37. Я часто відчуваю скутість у незнайомій компанії.
 38. Я часто відчуваю, що мене недооцінюють.
 39. Я можу погрожувати іншим, якщо вони роблять не так, як я хочу.
 40. Мені важко вибачатися, навіть якщо я неправий.

Бланк відповідей

Прізвище _____ та ім'я: _____

Вік: _____ Клас: _____

Дата проведення: _____

№	Бали (2,1,0)	№	Бали (2,1,0)	№	Бали (2,1,0)	№	Бали (2,1,0)
1		11		21		31	
2		12		22		32	
3		13		23		33	
4		14		24		34	
5		15		25		35	
6		16		26		36	
7		17		27		37	
8		18		28		38	
9		19		29		39	
10		20		30		40	

Сума балів за кожною шкалою:

Шкала

Сума балів

Шкала

Сума балів

Тривожність (1,5,9,13,17,21,25,29,33,37)

Фрустрація (2,6,10,14,18,22,26,30,34,38)

Агресія (3,7,11,15,19,23,27,31,35,39)

Ригідність (4,8,12,16,20,24,28,32,36,40)

Інтерпретація результатів

Шкала тривожності – визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Низький	0-7	Низький рівень тривожності, людина спокійна, врівноважена
Середній	8-11	Помірний рівень тривожності, адекватний віку
Високий	12-16	Високий рівень тривожності, потребує уваги
Дуже високий	17 і більше	Дуже високий рівень тривожності, необхідна корекція

Шкала фрустрації – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через перешкоди:

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Низький	0-7	Низький рівень фрустрації, висока стресостійкість

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Середній	8-9	Помірний рівень фрустрації
Високий	10-15	Високий рівень фрустрації, схильність до розчарування
Дуже високий	16 і більше	Дуже високий рівень фрустрації, необхідна доп. психолога

Шкала агресії – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили:

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Низький	0-10	Низький рівень агресії, миролюбність
Середній	11-12	Помірний рівень агресії, ситуативні прояви
Високий	13-16	Високий рівень агресії, схильність до конфліктів
Дуже високий	17 і більше	Дуже високий рівень агресії, необхідна корекція поведінки

Шкала ригідності – ускладнення у зміні визначеної діяльності:

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Низький	0-10	Низький рівень ригідності, гнучкість мислення
Середній	11-12	Помірний рівень ригідності
Високий	13-16	Високий рівень ригідності, труднощі адаптації

ДОДАТОК В

Методика «Особистісна агресивність і конфліктність»

(<https://vseosvita.ua>, українська адаптація); (Є. Ільїн, П. Ковальов)

Призначення: Методика призначена для виявлення схильності особистості до агресивної поведінки та конфліктності у міжособистісних стосунках. Вона дозволяє оцінити такі характеристики, як наступальна агресивність, схильність до підозрілості, образливість, компромісність, поступливість тощо.

Віковий діапазон: 14-60 років

Час виконання: 10-15 хвилин

Інструкція для досліджуваного

«Вам пропонується відповісти на 20 запитань. Уважно прочитайте кожне твердження. Якщо ви згодні з твердженням, поставте знак «+» (або «так»). Якщо не згодні – знак «-» (або «ні»). Відповідайте щиро, довго не замислюючись».

Текст опитувальника

Частина 1. Особистісна агресивність

1. Я легко дратуюся, але легко й заспокоююся.
2. У суперечках я часто підвищую голос.
3. Я не приховую свого поганого ставлення до людей, які мені неприємні.
4. Я схильний відповідати агресією на агресію.
5. Я можу першим почати бійку, якщо мене сильно образять.
6. Я знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
7. Я не приховую того, що іноді я буваю несправедливий до тих, кого не люблю.
8. Мені часто хочеться зробити комусь гидоту.
9. Я схильний до лайки, якщо мене хтось дратує.

10. Якщо мене штовхнуть у громадському транспорті, я можу відповісти тим самим.

Частина 2. Особистісна конфліктність

11. Я часто сперечаюся з людьми через дрібниці.
12. Я часто критикую людей у їхній присутності.
13. Я люблю читати критичні зауваження про себе.
14. Якщо мене перебивають, я відчуваю роздратування.
15. Мені важко стримувати себе, коли я з кимось не згоден.
16. Коли мене критикують, я намагаюся захищатися.
17. Коли я бачу, що мій друг чинить неправильно, я йому про це прямо говорю.
18. У суперечках я часто буваю впертим.
19. Я не пасую перед критикою, навіть якщо вона несправедлива.
20. На зауваження у свій бік я відповідаю подвійною критикою.

Бланк відповідей

Прізвище _____ та ім'я: _____

Вік: _____ Клас: _____

Дата проведення: _____

№	Відповідь (+/-)	№	Відповідь (+/-)
1		11	
2		12	
3		13	
4		14	
5		15	
6		16	

№	Відповідь (+/-)	№	Відповідь (+/-)
7		17	
8		18	
9		19	
10		20	

Ключі для обробки результатів

Особистісна агресивність (питання 1-10):

За кожен відповідь «так» на питання 1-10 нараховується 1 бал.
Максимальна сума – 10 балів.

Особистісна конфліктність (питання 11-20):

За кожен відповідь «так» на питання 11-20 нараховується 1 бал.
Максимальна сума – 10 балів.

Інтерпретація результатів

Інтегральний показник агресивності (сума балів за питаннями 1-10):

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Низький	0-3	Низький рівень агресивності, миролюбність, неконфліктність
Середній	4-6	Середній рівень агресивності, ситуативні прояви
Високий	7-10	Високий рівень агресивності, схильність до агресивних реакцій

Інтегральний показник конфліктності (сума балів за питаннями 11-20):

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
--------	------------	---------------

Рівень	Сума балів	Інтерпретація
Низький	0-3	Низький рівень конфліктності, дипломатичність
Середній	4-6	Середній рівень конфліктності, помірні прояви
Високий	7-10	Високий рівень конфліктності, схильність до суперечок

ДОДАТОК Г

Методика «Схильність до залежної поведінки» (Н. Рибалка українська адаптація) (В. Менделевич)

Призначення: Методика спрямована на діагностику схильності до різних форм адиктивної (залежної) поведінки, включаючи хімічні (алкогольна, наркотична, нікотинова) та нехімічні (ігрова, комп'ютерна) залежності.

Віковий діапазон: 14-18 років

Час виконання: 10-12 хвилин

Інструкція для досліджуваного

«Перед вами ряд тверджень. Якщо ви згодні з твердженням, поставте в бланку відповідей знак «+» (або 1). Якщо не згодні – знак «-» (або 0). Відповідайте щиро».

екст опитувальника

1. Я часто ловлю себе на тому, що мені хочеться гострих відчуттів.
2. Я важко переносю одноманітність і нудьгу.
3. У вільний час я часто не знаю, чим себе зайняти.
4. Мені подобаються компанії, де всі веселяться.
5. Я часто роблю щось необдумане, під впливом емоцій.
6. Я люблю ризикувати.
7. Мені здається, що життя часто буває нудним.
8. Я люблю пробувати щось нове.
9. Я можу зробити щось незвичайне, щоб втекти від буденності.
10. Я вважаю, що алкоголь допомагає розслабитися.
11. Я можу випити, щоб підняти настрій.
12. Я вважаю, що куріння допомагає заспокоїти нерви.
13. Я міг би спробувати наркотики, якщо б мені запропонували друзі.
14. Я люблю грати в азартні ігри.
15. Я можу проводити багато часу за комп'ютером, забуваючи про все.
16. Я часто їм більше, ніж потрібно.

17. Мені важко відмовитися від солодкого.
18. Я важко переношу очікування.
19. Я часто купую речі, які мені не потрібні.
20. Мені подобається дивитися телевізор або серіали годинами.

. Бланк відповідей

Прізвище _____ та ім'я: _____

Вік: _____ Клас: _____

Дата проведення: _____

Відповідь (+/-)	№	Відповідь (+/-)
	11	
	12	
	13	
	14	
	15	
	16	
	17	
	18	
	19	
0	20	

Ключ для обробки результатів

За кожен відповідь «так» (+ або 1) нараховується 1 бал.

Сума балів: _____

Інтерпретація результатів

рівень	Сума балів	Інтерпретація
низький	0-6	Відсутність або низька схильність до залежної поведінки
середній	7-12	Помірна схильність до залежної поведінки, наявність факторів ризику
високий	13-20	Висока схильність до залежної поведінки, необхідна профілактика

ДОДАТОК Д

Програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків (повний опис)

Паспорт програми

Параметр	Зміст
Назва програми	«Шлях до себе: профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків»
Автор	(Прізвище та ініціали автора дипломної роботи)
Тип програми	Корекційно-розвивальна, профілактична
Вік учасників	13-15 років
Кількість учасників	10-15 осіб у групі
Тривалість	3 місяці (12 тижнів)
Режим занять	2 рази на тиждень по 60-90 хвилин
Форма роботи	Групова (основна) + індивідуальна (допоміжна)

Д.2. Пояснювальна записка

Актуальність програми. Підлітковий вік є критичним періодом у розвитку особистості, що характеризується інтенсивними психофізіологічними, особистісними та соціальними змінами. Саме в цей період значно підвищується ризик виникнення та закріплення різних форм девіантної поведінки: агресивної, адиктивної, делінквентної, аутоагресивної.

Розроблена програма спрямована на створення психолого-педагогічних умов для профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків шляхом розвитку соціально-психологічних компетентностей, формування навичок саморегуляції та конструктивної міжособистісної взаємодії.

Мета програми: зниження рівня девіантних проявів у підлітків шляхом розвитку емоційної саморегуляції, комунікативної компетентності, формування відповідальної поведінки та позитивної Я-концепції.

Завдання програми:

1. Діагностика психологічних особливостей підлітків, виявлення факторів ризику.
2. Створення мотивації до самопізнання та саморозвитку.
3. Розвиток навичок емоційної саморегуляції, зниження рівня тривожності, агресії, фрустрації.
4. Формування комунікативних навичок, умінь конструктивного вирішення конфліктів.
5. Профілактика адиктивної поведінки, формування цінностей здорового способу життя.
6. Підвищення самооцінки, формування позитивної Я-концепції.
7. Психологічна просвіта батьків та педагогів.

Структура програми

Програма складається з чотирьох блоків:

Блок	Назва	Тривалість	Мета
Блок 1	Діагностичний	1-2 тиждень	Виявлення психологічних особливостей, факторів ризику
Блок 2	Установчий (мотиваційний)	2-3 тиждень	Створення мотивації до змін, формування довіри
Блок 3	Корекційно-розвивальний	4-10 тиждень	Безпосередня корекція девіантних проявів

Блок	Назва	Тривалість	Мета
Блок 4	Оцінювальний	11-12 тиждень	Аналіз ефективності, закріплення результатів

Модуль 1. Емоційна саморегуляція (заняття 5-8)

Заняття 5. «Емоції та почуття: що я відчуваю?»

- *Мета:* розпізнавання та диференціація емоційних станів.
- *Вправи:* «Колесо емоцій», «Пантоміма», «Скульптура емоції», «Асоціації».

- *Обладнання:* картки з назвами емоцій, маркери, папір А4.

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 6. «Як подолати гнів та агресію?»

- *Мета:* опанування технік управління агресивними імпульсами.
- *Вправи:* «Вулкан гніву», «Способи вираження агресії», «Техніка заземлення», «Крик у пляшку».

- *Обладнання:* папір, олівці, повітряні кульки.

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 7. «Що робити з тривогою?»

- *Мета:* зниження рівня тривожності, опанування релаксаційних технік.

- *Вправи:* «Дихання за квадратом», «Сканування тіла», «Малювання тривоги», «Конверт страхів».

- *Обладнання:* фарби, пензлики, папір, спокійна музика.

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 8. «Стрес у моєму житті: як його подолати?»

- *Мета:* формування навичок стрес-менеджменту.

- *Вправи:* «Мої джерела стресу», «Копінг-стратегії», «Техніка «Якоря» НЛП».

- *Обладнання:* бланки для вправ, маркери.

- *Час:* 90 хвилин.

Модуль 2. Комунікативна компетентність (заняття 9-12)

Заняття 9. «Як слухати і чути?»

- *Мета:* розвиток навичок активного слухання та емпатії.

- *Вправи:* «Зіпсований телефон», «Техніка активного слухання», «Переказ з позиції».

- *Час:* 60 хвилин.

Заняття 10. «Конфлікт – це добре чи погано?»

- *Мета:* вивчення стратегій поведінки в конфлікті.

- *Вправи:* «Типи конфліктних особистостей», «Стратегії в конфлікті» (тест Томаса-Кілманна), «Розбір конфліктної ситуації».

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 11. «Як сказати «ні» і відстояти свої кордони?»

- *Мета:* формування асертивної поведінки, навичок відмови.

- *Вправи:* «Техніка зіпсованої платівки», «Сходинки відмови», «Рольова гра «Тиск однолітків».

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 12. «Співпереживання: що це і навіщо воно?»

- *Мета:* розвиток емпатійних здібностей.

- *Вправи:* «Колективне малювання», «Тварини», «Я тебе розумію».

- *Час:* 60 хвилин.

Модуль 3. Формування відповідальної поведінки (заняття 13-16)

Заняття 13. «Що таке залежність?»

- *Мета:* інформування про види залежностей та механізми їх формування.

- *Вправи:* «Мозковий штурм», «Причини вживання ПАР», «Наслідки залежностей».

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 14. «Міфи та правда про алкоголь, наркотики, тютюн»

- *Мета:* руйнування міфів, формування об'єктивної інформації.
- *Вправи:* «Міф чи правда?», «Рекламний ролик», «Лист другу».
- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 15. «Здоровий спосіб життя – мій вибір»

- *Мета:* формування цінності здорового способу життя.
- *Вправи:* «Складові здоров'я», «Мій ідеальний день», «Колаж здоров'я».

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 16. «Відповідальність за своє життя»

- *Мета:* розвиток внутрішнього локусу контролю.
- *Вправи:* «Я обираю», «Мої цілі», «Щоденник досягнень».
- *Час:* 90 хвилин.

Модуль 4. Розвиток особистісних ресурсів (заняття 17-20)

Заняття 17. «Я – унікальний»

- *Мета:* усвідомлення власної цінності та неповторності.
- *Вправи:* «Хто я?», «Мій герб», «Автопортрет».
- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 18. «Мої досягнення та успіхи»

- *Мета:* підтримка позитивної самооцінки.
- *Вправи:* «Валіза досягнень», «Компліменти по колу», «Лист собі улюбленому».

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 19. «Моє майбутнє: цілі та плани»

- *Мета:* розвиток навичок цілепокладання та планування.
- *Вправи:* «Колесо життєвого балансу», «SMART-цілі», «Карта бажань».

- *Час:* 90 хвилин.

Заняття 20. «Моя група підтримки»

- *Мета:* розвиток соціальних зв'язків та підтримки.
- *Вправи:* «Хто мене підтримує?», «Коло підтримки», «Лист вдячності».

- *Час:* 90 хвилин.

Д.5. Заключний блок (заняття 21-24)

Заняття 21. Підсумкова діагностика

- Повторне проведення психодіагностичних методик.
- Індивідуальне консультування за результатами.

Заняття 22. «Що змінилося в мені?»

- Групова рефлексія змін.
- Вправа «Мій шлях».

Заняття 23. «Мої плани на майбутнє»

- Презентація особистих планів.
- Вправа «Лист у майбутнє».

Заняття 24. «До побачення, група!»

- Завершення роботи групи.
- Ритуал прощання, побажання.

Д.6. Робота з батьками

Семінар 1. «Особливості підліткового віку»

- Психологічна просвіта про вікові особливості.
- Типові проблеми підліткового віку.

Семінар 2. «Стилі сімейного виховання та їх вплив»

- Типологія стилів виховання.
- Корекція виховних підходів.

Семінар 3. «Як налагодити діалог з підлітком?»

- Техніки ефективної комунікації.
- Розв'язання конфліктних ситуацій.

Семінар 4. «Підтримка дитини в складних життєвих ситуаціях»

- Психологічна підтримка підлітків.
- Профілактика суїцидальної поведінки.

Д.7. Робота з педагогами

Тренінг 1. «Профілактика професійного вигорання та ефективна взаємодія з підлітками»

- Розпізнавання ознак вигорання.
- Техніки саморегуляції педагога.
- Конструктивна взаємодія з підлітками групи ризику.

Семінар 2. «Психолого-педагогічні аспекти роботи з підлітками групи ризику»

- Особливості підлітків групи ризику.
- Методи та прийоми роботи.
- Алгоритм дій при виявленні девіантних проявів.

Д.8. Критерії ефективності програми

Ефективність програми оцінюється за наступними критеріями:

1. Кількісні критерії:

- Зниження показників за шкалами схильності до агресії, адиктивної та делінквентної поведінки (за методикою А.Н. Орел) на 25% і більше.
- Зниження рівня тривожності, фрустрації, агресії (за адаптованою методикою) на 30% і більше.
- Зменшення кількості підлітків з високим рівнем девіантних проявів на 50% і більше.

2. Якісні критерії:

- Позитивна динаміка в емоційно-вольовій сфері.
- Розвиток навичок саморегуляції та комунікації.
- Підвищення рівня самосвідомості та рефлексії.
- Позитивні відгуки учасників, батьків, педагогів.